

Jaargang 20, nr 3.
September 2010

Historische Kring Bommel

Uitgave ten behoeve van de leden, jaargang 20 no 3.
DATA DRUK Gendt
ISSN 1384-9271

Inhoudsopgave:

Voorwoord.....	1
Agenda.....	2
Straatnamen in Bommel, Haalderen en Ressen.....	3
Bommel, Ressen en Haalderen tijdens de oorlogsjaren 1940 – 1945.....	4
Bommel, september-oktober 1944.....	5
Dat wij dat tussen twee rivieren allemaal mee moesten maken.....	13
Zeer geslaagde excursie naar Stoeterij Buitenzorg.....	26
Mensen, paarden en paardenmensen.....	30
Wandelclub VOGIDO.....	32
Molenwei, 300 jaar op de kaart.....	34
Internet wetenswaardigheden.....	38
Soms gaat er iets mis.....	39
Uut de ouwe deus.....	41
Karikaturen van bekende Bommelnaren (2).....	42
De Hoenderik.....	43
Architectuur en stedenbouw uit de wederopbouw.....	46
Aanwinsten.....	63
Advertenties 1954.....	64
Colofon	

Dit is de achtenvijftigste uitgave van het Kringblad.

Het voornemen bestaat het volgende nummer omstreeks begin januari 2011 te laten verschijnen. Kopij voor dat nummer is welkom en kan bij de redactieleden of bij het secretariaat worden ingeleverd. Als uiterste datum voor het inleveren van kopij willen wij graag 1 november 2010 aanhouden.

Voorwoord

Kijken naar de toekomst en daarbij het verleden ontmoeten

Op het moment dat ik namens het bestuur het herfstnummer van het Kringblad introduceer is het nog hoogzomer en sta ik net als vele dorpsgenoten aan de vooravond van de vakantie, die ik traditiegetrouw met familie en goede vrienden doorbreng in het noordelijke Schwarzwald. Ik kom daar al van kinds af aan en ben vertrouwd met de mooie en gezonde natuur. Begaan met de historie treft mij daar altijd weer de bijzondere cultuur van het gebied dat in vroegere eeuwen een bijna ondoordringbare enclave vormde te midden van de vele brandhaarden in het toen nog zo verdeelde Europa. Het heden valt niet te begrijpen zonder de geschiedenis te kennen.

De zomer van 2010. Na 32 jaar speelt Nederland opnieuw in de finale van het wereldkampioenschap voetbal en worden we geconfronteerd met het verleden. Weer tweede! De op 9 juni gehouden kamerverkiezingen versnipperen het politieke landschap zoals ook in de jaren zeventig het geval was. 'L'histoire se repète' zeggen de Fransen niet zonder reden.

Al weer tien jaar zijn we bezig in de 21e eeuw, dag na dag, maand na maand, jaar in jaar uit. De tijd verglijdt zoals hij al eeuwen is vergleden. En steeds opnieuw geven opeenvolgende generaties invulling aan hun eigen tijd. Lerend van hun (voor)ouders, reikend naar de toekomst. Zo ook in het ons vertrouwde Bemmeler.

Veranderingen zijn van alle tijden. We bouwen en herbouwen voor de toekomst en vinden daarbij steeds het verleden weer terug. Elders in het Kringblad vindt u een verslag van de zeer geslaagde excursie van de Kring naar Stoeterij Buitenzorg aan de Ressensestraat. De foto's geven u een goede indruk van de wijze waarop de historische waarde van het pand en het landgoed een vertaling hebben gekregen in hedendaagse functionaliteit. Hulde aan de inspanningen van de eigenaar, de familie Nas, om hierin financiën en tijd te willen investeren.

Kijken naar de toekomst en daarbij het verleden ontmoeten. We zien het bij de reconstructie van de Markt waar de tweede fase van het nieuwe dorpscentrum moet worden gerealiseerd. Werd bij de bouw van de eerste fase op het voormalige Liduïnaterein al het nodige in de grond teruggevonden; proefsleuven hebben aangetoond dat ook onder de bouwlocatie aan de Markt sporen uit het vroegere Bemmeler liggen. De Historische Kring is zeer benieuwd naar de vondsten en houdt de vinger goed aan de pols zodat er niets waardevol verloren gaat. Het geeft ons immers een beeld van het leven zoals dat vroeger was. Als Kring zullen we hier de komende maanden zeker aandacht aan gaan schenken.

Door het bestuur is inmiddels besloten tot een verbouwing van de Kringruimte zodat er meer ruimte ontstaat voor diverse activiteiten en het documentatiecentrum. U bent van harte welkom.

Historische gebouwen en gevonden voorwerpen uit het verleden zijn zeer waardevol maar altijd in relatie tot mensen die erin en ermee geleefd hebben. Dat alles schept onze cultuur en maakt ons tot een samenleving die van generatie op generatie in de tijd voortschrijdt, steeds nieuwe ervaringen toevoegend. Als bestuur van de Historische Kring zien wij het als onze taak al deze aspecten vanuit het Bemmelse perspectief en in verbondenheid met de streek te belichten. Maar vooral ook willen we ons openstellen voor u, onze leden en sympathisanten. Hebt u ideeën of wilt u actief meedoen dan heten we u bij voorbaat van harte welkom. De adressen vindt u op de omslag van dit blad of op onze website (<http://www.historischekringbemmel.nl>).

Het bestuur wenst u veel leesplezier en hoopt u in de komende tijd bij een van onze activiteiten te zien.

Maarten van de Nieuwenhuijzen

Agenda

Historische Kring Bemmel

Thema-avond: de lange voorgeschiedenis van De Boel in Ressen

Bij het archeologische onderzoek van de gemeente Nijmegen op het terrein van de Kleine Boel in de jaren 2005 en 2008 bleken er niet alleen laat-middeleeuwse en jongere resten van de boerderij te vinden. Al omstreeks 3000 v.Chr. liepen hier mensen rond van wie werktuigen en een enkel sieraad zijn aangetroffen. Veel onverwachter nog zijn de vondsten van rond 800 v.Chr. Het betreft een baan van gebroken stenen over een lengte van 200 meter en soortgelijke verhardingen (mogelijke aanlegplaatsen) langs een inmiddels opgevulde geul. Op die geulvulling is boerderij De Boel gebouwd. De stichting ervan kan in de 15e eeuw of zelfs eerder worden gedateerd. Geheel in overeenstemming met het welvaren dat de boerderij uitstraalt op de eerste detailkaart van de omgeving (ca. 1780) is een muntschat die al van rond 1600 dateert.

De lezing is dinsdag 21 september a.s. om 20:00 uur in De Kinkel en wordt verzorgd door Peter van den Broeke van Bureau Archeologie en Monumenten van de gemeente Nijmegen.

Eerder publiceerden we al artikelen over De Boel in ons kringblad, nl. in januari 1996 en in januari en mei 2000.

Straatnamen in Bemmeler, Haalderen en Ressen

Pastoor Grimmelstraat

Eind jaren 50 van de vorige eeuw werd er druk gebouwd op de Klappenburg. Voorheen behoorde het gebied tot boerderij De Klappenburg. De gemeente Bemmeler had in 1957 de grond aangekocht met de bedoeling er huizen te bouwen. In 1959 was de bouw al zover gevorderd dat er straatnamen gekozen moesten worden. Zo werd ook pastoor Willem Grimmel vernoemd.

Willem Grimmel was pastoor geweest van de rooms-katholieke parochie te Bemmeler. Hij werd te Winterswijk geboren op 13 januari 1869 en werd tot priester gewijd op 15 augustus 1894. Na op verschillende plaatsen kapelaan te zijn geweest, volgde hij dr. Alphons Ariens op als pastoor in Steenderen. In 1920 kwam hij als pastoor naar Bemmeler. Hij was een sociaal bewogen mens en was geliefd bij zijn parochianen. Hij maakte het mee dat de kerk en de pastorie op het elektriciteitsnet werden aangesloten. Zijn 40-jarig priesterjubiläum vierde hij in 1934, ter gelegenheid waarvan het zangkoor WILGRIM werd opgericht. Hij moest toezien hoe in 1942 de Duitse bezetter de drie kerkklokken wegvoerde. Na het neerleggen van zijn ambt woonde hij nog een half jaar in het St. Liduina gesticht bij de zusters en hij overleed daar op 17 februari 1944. Hij werd begraven in het priestergraf op de katholieke begraafplaats aan de Loostraat.

De Pastoor Grimmelstraat loopt vanaf de Willem Jansenstraat parallel aan de Klappenburgstraat in zuidoostelijke richting tot aan de Meidoornstraat. De eerste aanleg in 1959 liep tot aan de huidige Dr. Rudolph van Oppenraaijstraat. De Raad der gemeente Bemmeler besloot in de vergadering van 20 januari 1959 de naam in te voeren.

Maria Janssen

Bemmel, september-oktober 1944

Bevrijd en bedreigd

Op 25 september 1944 werd Ressen bevrijd. Diezelfde avond wisten de 69th Infantry Brigade en het 5th East Yorkshire Regiment, Bemmel in te nemen. Dit kon nadat de Duitse troepen zich hadden teruggetrokken achter een nieuwe defensieve linie nabij Haalderen. Veel verder zouden de geallieerden echter dat jaar niet komen. Bemmel was bevrijd, maar zeker niet veilig. Haalderen zou dat jaar nog in geallieerde handen komen, maar Gendt, Doornenburg, Angeren en Huissen bleven in Duitse handen. De gehele winter zou de omgeving het toneel blijven van artilleriebeschietingen en pogingen van Duitse troepen om de brug bij Nijmegen te heroveren of te vernietigen. Het zou tot voorjaar 1945 duren voordat geallieerde troepen verder konden trekken. Wat gebeurde er echter in die september- en oktoberdagen van 1944 in Ressen, Bemmel, Haalderen en omgeving?

Market Garden

Voor de Britse troepen die Bemmel in september 1944 bevrijdden, was deze actie 'slechts' een bijproduct van een veel groter geheel. De bevrijding van Bemmel was nodig ter bescherming van de oostflank tijdens een ultieme poging de Britse parachutisten te helpen die een bijna hopeloze verdedigungsactie voerden in Oosterbeek en rond de Arnhemse Rijnbrug. Een verdediging die moest leiden tot het in handen houden van de brug bij Arnhem tot Britse troepen over land zouden arriveren en zo zouden kunnen doorsteken naar het noorden en oosten. Een actie als onderdeel van Market Garden, dat later bekend zou worden uit de film 'Een brug te ver.'

Het doel van Market Garden was eigenlijk simpel, vestig een bruggenhoofd over de Rijn nabij Arnhem, zodat de 21st Army Group kon doorbreken naar Duitsland. Om dit te bereiken werd een plan uitgedacht, bestaande uit twee onderdelen. Operatie Market had tot doel om drie Airborne Divisions (de U.S. 101st Airborne Division, de U.S. 82nd Airborne Division en de Britse 1st Airborne Division) te laten landen in Nederland.

Geplande luchtlandingen bij Eindhoven, Nijmegen en Arnhem.

Zij zouden vitale bruggen in handen moeten krijgen en zo een weg banen voor Operatie Garden, het oprukken van het XXX (dertigste) Corps vanuit België via Eindhoven en Nijmegen naar Arnhem.

Het gaat in het kader van dit artikel te ver om de gehele operatie uitvoerig te behandelen. Voor het gebied rond Bommel zijn voornamelijk de luchtlandingen bij Grave en Groesbeek, de operaties van het XXX Corps rond Nijmegen en in de Betuwe en ten dele de luchtlandingen bij Arnhem (met name die van de Poolse Onafhankelijke Parachutisten Brigade bij Driel) van belang.

Op zondag 17 september 1944 landde de 82nd Airborne Division onder bevel van Brigadier General James Gavin op de vastgestelde landingsgebieden nabij Grave en Groesbeek. De divisie had tot doel de bruggen over de Maas bij Grave en de Waal bij Nijmegen intact in te nemen en om het hoger gelegen gebied rond Groesbeek te bezetten en te beschermen tegen aanvallen vanuit Duitsland.

Het 504th Parachute Infantry Regiment (Colonel Reuben H. Tucker) landde ten noorden en ten zuiden van de brug bij Grave om deze in te nemen. Als secundaire taak diende het regiment bruggen in te nemen over het Maas-Waalkanaal bij Heumen (Molenhoek), Malden, Hatert en Weurt. De bruggen bij Hatert en Malden werden door Duitse troepen opgeblazen voor dat ze ingenomen konden worden. De brug bij Heumen werd echter door de parachutisten ingenomen, evenals de vitale brug bij Grave.

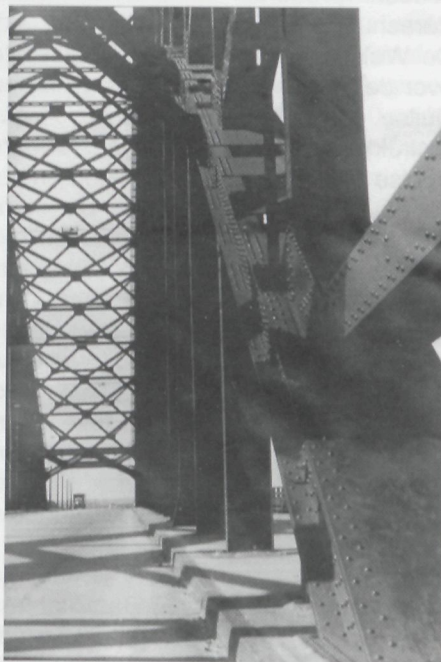
Het 505th Parachute Infantry Regiment (PIR) (Colonel William E. Ekman) landde ten zuiden en ten noordoosten van Groesbeek. Het Regiment had tot taak de landingszones te verdedigen en het 504th PIR te assisteren bij de inname van de bruggen bij Malden en Heumen.

Het 508th PIR (Colonel Lindquist) moest ten noorden van Groesbeek landen, tegen de Duitse grens. Zijn primaire taak was de oostflank te beschermen tegen aanvallen vanuit Duitsland en vervolgens de Waalbrug bij Nijmegen in te nemen. Aan de inname van de Waalbrug bij Nijmegen werd geen prioriteit gegeven. Er werd van uitgegaan dat direct over de grens met Duitsland, sterke Duitse pantsereenheden lagen. Verdediging van de oostgrens kreeg hierdoor prioriteit. Tegen de tijd dat de eerste paratroepen de brug naderden, hadden Waffen-SS en Wehrmacht eenheden een stevige verdediging opgezet, waardoor pas vier dagen na de luchtlandingen de brug ingenomen kon worden, maar hierover later.

Tegelijk met de luchtlandingen begon het XXX Corps aan zijn opmars. Het zou een opmars worden met veel tegenslag en onderbrekingen. Uiteindelijk zou men veel te laat arriveren, te laat in ieder geval om de Britse parachutisten te ontzetten die bij de Arnhemse brug een verbeterd strijd voerden.

Bevrijding van de Betuwe begint

Om de Betuwe binnen te kunnen trekken, was het voor het XXX Corps van vitaal belang om de Waalbrug bij Nijmegen intact in handen te hebben. Als door een wonder hadden de Duitsers tijdens de eerste dagen van de strijd, de brug nog steeds niet opgeblazen. Onbekend voor de geallieerden was het feit dat de Duitse legerleiding de Waalbrug intact van evenveel belang achtte als zij. De brug opblazen zou betekenen dat ook voor de Duitsers de oversteek van de Waal werd afgegrendeld. Voor de verdediging van de Waalbrug hadden de Duitsers de beschikking over ruim 400 manschappen, grotendeels bestaand uit eenheden van de Waffen-SS en aan geschut een 88 mm kanon op het Keizer Traianusplein en vijf stuks 47 mm geschut in het Hunnerpark. Toen de eerste eenheden van het 1/508th PIR in de avond van 17 september rond 22:00 uur arriveerden bij het Keizer Karelplein en daar werden opgehouden, staken de eerste verkenningseenheden van de Duitse 9.SS-Panzer-Division en 10.SS-Panzer-Division de Waalbrug over. Twee aanvallen van de Amerikanen werden die dag tegengehouden. In de ochtend van 18 september waagden de Amerikanen een derde aanval in de richting van de brug. Nu werden ze bij het Hunnerpark tegengehouden. Een tweede aanval in de avond werd afgeblazen omdat de Britse grondtroepen, die op 18 september Nijmegen hadden moeten bereiken, nog maar bij Eindhoven waren. Op 19 september bereikte de voorhoede van het XXX Corps, de Grenadier Guards Group rond het middaguur de buitenwijken van Nijmegen. Laat in de middag werd vanuit drie richtingen een aanval op zowel de spoorbrug als de Waalbrug ondernomen. Ditmaal werden de Amerikaanse parachutisten ondersteund door Britse tanks. De geallieerden wisten door te dringen tot de uithoeken van het Keizer Traianusplein, maar werden daar door de Duitse verdedigers tegengehouden. Ook de aanval op de spoorbrug werd door de Duitse verdediging afgeslagen. Op 20 september werd besloten een gecombineerde aanval te openen op beide toegangen van de brug. Hiertoe staken om 15:00 uur, onder zwaar ondersteuningsvuur en een rookgordijn, manschappen van 3/504th PIR in gammele bootjes de

Waalbrug bij Nijmegen.

Waal over om vervolgens zowel de spoorbrug als de Waalbrug van de noordzijde aan te vallen. Tegelijkertijd trokken tanks van de Britse Guards op naar de zuidzijde van de brug, ondersteund door Amerikaanse parachutisten aan die zijde. De aanval lukte en de weg naar Arnhem om de daar nog steeds strijdende Britse parachutisten bij de Arnhemse Rijnbrug te ontzetten, leek vrij. Op dat moment hielden de Britse tanks echter halt. Het tactische argument hiervoor was dat de Britse infanterie die de tanks diende te ondersteunen nog steeds in gevechten verwickeld was in Nijmegen zelf.

Voor de verdere opmars de Betuwe in, bij de geallieerden later bekend als "The Island", werd de 43rd Wessex Infantry Division naar de Waalbrug gedirigeerd. Zij bevonden zich echter nog steeds ver van Nijmegen af.

Door het aflopen van de strijd bij de brug in Arnhem, had de Duitse bevelhebber SS-Brigadeführer Heinz Harmel alle beschikbare eenheden van de 9.SS-Panzer-Division Hohenstaufen en de 10.SS-Panzer-Division Frundsburg, de Betuwe in gezonden.

Op 21 september zond de Britse General Horrocks de op dat moment tot zijn beschikking staande Grenadier Guards en Irish Guards zonder voldoende infanteriesteun de Betuwe in, in een poging naar Arnhem door te stoten. Zij zouden proberen contact te maken met de Onafhankelijke Poolse Parachutisten Brigade die rond het middaguur nabij Driel zou worden gedropt. De Welsh Guards Group zou zich later bij deze troepen voegen. De aanval over de hoofdweg via Elst naar Arnhem liep bij Oosterhout vast op de sterke Duitse verdediging. Na diverse zware gevechten rond Oosterhout en omtrekkende bewegingen door de West-Betuwe, wisten de geallieerden de Poolse parachutisten te bereiken en zelfs op 22 september door te dringen tot de oever van de Nederrijn. De sterke Duitse verdediging bij Elst en ten noorden hiervan langs de spoorlijn Elst-Arnhem kon echter niet worden doorbroken. Wel zorgde de strijd in dit gedeelte van de Betuwe en de landing van de Polen ervoor dat Duitse eenheden vanuit het Oostelijk deel van de Betuwe hierheen gedirigeerd werden. Hierdoor nam de druk op het oostelijk front enigszins af. In de nacht van 25 op 26 september zouden uiteindelijk de laatste Britse parachutisten rond Oosterbeek over de Rijn terugtrekken, waarmee Market Garden in feite als mislukt werd afgeblazen. Elst werd pas na zware gevechten op 25 september door de Britten ingenomen, maar de Duitse verdediging groef zich bij de rivier de Linge in. De 129th Infantry Brigade zou hier haar verdedigende posities tegenover de Duitser troepen innemen.

Duitse verdediging rond Bommel

Toen op 21 september de Britten de Betuwe in trokken, kregen zij aanvankelijk te maken met de uit diverse eenheden samengestelde Kampfgruppe Knaust. Deze Kampfgruppe beheerste de route naar Elst en Ressen. In Lent

werd de verdediging opgenomen door de samengestelde Kampfgruppe Reinhold. Richting Valburg lag de V. / SS-Artillerie Ausbildungs und Ersatz Regiment. Aan de oostzijde lag langs de Waal het SS-Panzer-Regiment 22 en in Bommel het II. / SS-Panzer-Regiment 10. Bij Haalderen was het SS-Panzergranadier-Regiment 21 samengebracht. Vuursteun kwam van het II. / SS-Artillerie-Regiment 10 bij Flieren en III. en IV. / SS-Artillerie-Regiment aan het Pannerdens Kanaal bij Duiven. Het hoofdkwartier van de 10.SS-Panzer-Division had zich gevestigd in Kasteel Doornenburg.

Bescherming van de oostflank

Tussen 21 en 25 september waren de Britse troepen in gevecht met sterke Duitse eenheden gelegen rond Oosterhout. Aan de oostkant wisten de Britten uiteindelijk op 24 september Ressen in te nemen. Hiermee wist men op dit frontgedeelte contact te leggen met de Welsh Guards, die al vanaf 22 september probeerden richting Bommel door te breken vanuit Lent. In de avond van 24 september werden de tanks van de Welsh Guards versterkt met de zojuist vanuit Nijmegen gearriveerde 96th Infantry Brigade. Samen met de 5th East Yorkshire Regiment wisten zij op 25 september eerst Ressen en later Bommel in te nemen. Duitse troepen hadden het dorp Bommel kort daarvoor verlaten. Net ten noorden en ten oosten van Bommel hadden zij zich ingegraven. Een aanval van de totale Brigade drong de Duitsers uiteindelijk terug tot de linie Haalderen – Klein Baal – Rijkerswoerd. De Duitsers wisten zich echter de handhaven in het gebied rond Aam en De Heuvel. Vanaf de Waal gezien lagen hiervoor naast elkaar het SS-Panzergranadier-Regiment 22 en het Bataillon van Euling tot Bommel, het II. / Panzer-Regiment 10 en het SS-Panzergranadier-Regiment 21 rond Bommel en de Kampfgruppe Knaust ten noorden.

Slag bij Aam, de Vergert en de Heuvel, 1 oktober 1944

Na de zware strijd zou de 50th Northumbrian Division worden gelegerd langs de frontlijn ten noorden van Bommel, grofweg lopend langs de Linge via Aam, de Heuvel, Klein Baal tot voorbij Haalderen. Zij losten eenheden af van de 43rd Wessex Infantry Division die tot dan toe al verscheidene zware aanvallen had moeten afslaan. Deze Duitse aanvallen waren alle gericht op de herovering van de Waalbrug bij Nijmegen.

Op 28 september was aan Duitse zijde een operatie opgezet met als doel het terugdringen van de Britse troepen en de herovering van de Waalbrug bij Nijmegen.

Operationeel bevelhebber SS-Oberguppenführer Wilhelm Bittrich had hiervoor een briefing gehouden met Generalmajor Siegfried von Waldenburg (Kommandeur 116.Panzer-Division), Generalmajor Harald Freiherr von Elverfeldt (Kommandeur 9.Panzer-Division) en SS-Brigadeführer Heinz Harmel (Kommandeur 10.SS-Panzer-Division).

Het plan was om de 9.Panzer-Division Elst te laten aanvallen vanuit het noorden. De divisie zou hierbij gesteund worden door de al in de Betuwe vechtende Kampfgruppe Knaust en Kampfgruppe Bruhn en de schwere Panzer-Abteilung 506. Het zwaartepunt van de 116.Panzer-Division zou ten westen van de in aanbouw zijnde snelweg liggen. Ten oosten zou de 9.Panzer-Division moeten oprukken. De 10.SS-Panzer-Division diende vanuit de richtingen van Huissen via de Karbrug en Angeren/Gendt op te rukken naar Bommel. Deze laatste aanval zou vooral een afleidingsmanoeuvre zijn met als doel het binden van zo veel mogelijk geallieerde eenheden ten gunste van de opmars van beide andere divisies. Delen van het XII.SS-Armeekorps zouden afleidende aanvallen uitvoeren door de Nederrijn over te steken bij Doorwerth en Wageningen. In het westen van de Betuwe zou de 363.Volksgrenadier-Division de daar aanwezige Britse troepen aanvallen. De aanvalsdatum werd vastgesteld op 30 september. De 116.Panzer-Division was echter nog verwickeld in gevechten rond Aken en moest daar worden weggehaald.

Op 29 september verplaatsten de Kampfgruppen Knaust en Bruhn en de schwere Panzer-Abteilung 506 zich naar hun nieuwe posities. Zowel de 9.Panzer-Division als de 116.Panzer-Division hadden de nodige moeite om de Betuwe te bereiken. Op 30 september hadden het Panzergrenadier-Regiment 156 en Panzeraufklärungs-Abteilung 116 (beide van 116.Panzer-Division) Zevenaar pas bereikt, de tanks van Panzer-Regiment 16, moesten nog aankomen. Het grootste deel van de 9.Panzer-Division bereikte de Betuwe op het moment dat de aanval diende te beginnen. Zij misten echter nog Panzeraufklärungs-Abteilung 9 en Panzerjäger-Abteilung 50. Generalfeldmarschall Walter Model, de algehele opperbevelhebber, stelde de aanval uit tot 1 oktober.

Rond Aam was de verdediging aan Britse zijde ondertussen overgenomen door de Irish Guards Regiment. Om 03.10 startte Kampfgruppe Knaust, versterkt met Kompanie Fuhrmann van de 9.Panzer-Division de aanval op de Aamsche Brug. Na enig succes, wist een Britse tegenaanval de Duitse troepen echter terug te dringen tot hun uitgangsposities. De 9.Panzer-Division had zichzelf ondertussen opgesplitst in Kampfgruppe Reich op de rechterflank (nabij de in aanleg zijnde snelweg Nijmegen-Arnhem) en Kampfgruppe Volker op de linkerflank nabij de Vergert en de Heuvel. Kampfgruppe Reich bestond uit het versterkte Panzergrenadier-Regiment 10 en Kampfgruppe Volker uit het versterkte Panzergrenadier-Regiment 11. Aanvankelijk wisten zij Aam in te nemen, maar ook hier wisten Britse tegenaanvallen de Duitsers terug te dringen. Kampfgruppe Volker trok, ondersteund door vier zware Tiger tanks, de Heuvel binnen. Hier drong zij na zware gevechten de 69th Infantry Brigade terug. De Tiger tanks en Kampfgruppe Volker trokken vanuit de Heuvel op in de richting van de Vergert. Irish Guard tanks wisten hier de Duitse Tigers te

verrassen, waarop deze zich terugtrokken op de Heuvel. De Duitse infanterie trok echter verder en wist de Vergert en Aam te bereiken. Een sterke Britse tegenaanval, ondersteund door tanks, wist Kampfgruppe Volker te verrassen en drong hen terug of tot overgave. Na het vastlopen van hun aanval trok Kampfgruppe Reich nu in de richting van de Vergert. Met aangevraagde artilleriesteun wisten de Britten ook deze aanval af te slaan. Een laatste Duitse poging aan het eind van de middag, werd door gebundelde vuurkracht van infanteriewapens, artillerie en tankvuur eveneens afgeslagen.

Tijdens de gevechten rond de Vergert, werd nog door de Duitsers getracht om vanuit de richting Baal hulp te zenden middels het SS-Panzer Grenadier-Regiment 21. Zij werden echter na zware gevechten met delen van de 69th Infantry Brigade, teruggedrongen tot hun uitgangsposities bij Baal. Bij Klein Baal trokken eenheden van het SS-Panzer Grenadier-Regiment 22 gedurende de slag bij Aam, de Vergert en de Heuvel op naar Bommel. Enkele groepen wisten Bommel te bereiken, maar na zware gevechten werden zij door de Britse verdedigers teruggedrongen tot hun uitgangsposities.

Pas in de middag van die 1^e oktober bereikte de 116. Panzer-Division de Betuwe. Te laat om ingezet te worden bij de al slecht aflopende Duitse aanvallen. Aanvallen van eenheden van de 116. Panzer-Division werden al snel in de kiem gesmoord door de goed ingegraven Britten wat resulteerde in zware gevechten ter hoogte van de Laar en de Gouden Klomp langs de spoorlijn Elst-Arnhem.

Slag bij Bommel, 4/5 oktober

De 50th Infantry Division kreeg als primaire opdracht de frontlijn te consolideren en de Duitsers terug te dringen tot achter de Linge. De 151st en 231st Infantry Brigade werden ten noorden en noordoosten van Bommel gestationeerd en kwamen te liggen tegenover sterke Duitse eenheden bestaande uit Wehrmacht eenheden van Kampfgruppe Brun bij de Heuvel, troepen van SS-Panzer Grenadier-Regiment 19 en SS-Panzer Grenadier-Regiment 21 rond de Karbrug, Kampfgruppe Haunen rond Baal en overige eenheden van SS-Panzer Grenadier-Regiment 19 en SS-Panzer Grenadier-Regiment 21 bij Haalderen.

Het terugdringen van deze Duitse troepen zou in drie fasen plaatsvinden. De eerste fase door de 1st Dorsets en de 1st Hampshires van de 231st Brigade. Zij zouden controle moeten krijgen over de boomgaarden ten noorden van Bommel. De tweede fase, door de 151st Infantry Brigades, nl. de 9th Durham Light Infantry (DLI) en de 8th DLI, hield de inname van Baal en Haalderen in. De derde fase, door de 6th DLI, omvatte het vrijmaken van de Waal van Duits verzet. De aanval zou op 4 oktober worden ingezet en worden ondersteund door tanks van de 1st Coldstream Guards.

Na een aantal nachtelijke patrouilles, nam de eerste fase om 12:00 uur haar aanvang met ondersteuning van mortier en machinegeweevuur. Met directe

vuursteun van tanks van het Nr. 3 Squadron 1st Coldstream Guards, rukten de A en B Company van de Dorsets op in hun sector in de richting van De Heuvel. Pas laat in de middag en met veel verliezen, wist men De Heuvel vrij te maken van Duitse troepen. Gelijk met de Dorsets, waren de 1st Hampshire's opgerukt aan de andere zijde van De Heuvel, met directe steun van tanks van het Nr. 2 Squadron 1st Coldstream Guards. Zij kregen het zwaar te verduren tegenover de goed ingegraven Duitse troepen. Ook zij wisten echter later in de middag de doelstellingen te behalen. Nadat de strijd rond De Heuvel ongeveer twee uur aan de gang was, trokken om 14:00 uur de 9th en 8th DLI op richting Baal en Haalderen. De strijd was hevig aangezien de Duitse troepen zich goed hadden ingegraven. Met de nodige verliezen aan beide kanten, wisten de Durham's rond 17:30 uur Haalderen vrij te maken van Duitsers. De volgende ochtend trok de 6th DLI langs de oever van de Waal om de derde fase ten uitvoer te brengen. Zij konden zonder al te veel moeite oprukken tot de linie juist voorbij Haalderen. Hier eindigde de aanval. Deels door het stevige Duitse verzet, deels omdat de doelstellingen van de aanval waren bereikt.

Met het terugdringen van de Duitse troepen tot een linie achter de Linge en juist buiten Haalderen op de weg naar Gendt, werd een stelling bereikt die de rest van de winter 1944-1945 onveranderd zou blijven. Gedurende deze winter zouden nog verscheidene Duitse pogingen plaatsvinden om door te breken naar de Nijmeegse Waalbrug. Geen enkele zou echter meer zo sterk zijn als die van de SS-Panzer-Divisionen. Toch zou Bommel nog diverse malen bedreigd worden, maar dat is weer een verhaal apart.

Het hierboven geformuleerde verhaal zijn fragmenten van de gebeurtenissen rond Bommel die geleid hebben tot de bevrijding van Bommel en Haalderen. Het is zeker nog geen gedetailleerd verslag van de gebeurtenissen. Vooral de bevrijding van Bommel lijkt volgens de officiële gevechtsverslagen een relatief eenvoudige gebeurtenis te zijn geweest. Toch is hier meer gebeurd dan in deze tekst beschreven staat. De hier beschreven gebeurtenissen zullen daarom in de toekomst zeker nog terug komen in het Kringblad, maar dan in meer gedetailleerde beschrijvingen.

- Gerritsen, B. & Revell, S., Retake Arnhem Bridge, An illustrated History of Kampfgruppe Knaust September-October 1944, R.N. Sigmond Publishing, 2010, ISBN 978 90 812703 3 5.
- Major & Mrs. Holt's Battlefield Guide, Operation Market Garden, Pen & Sword Books Ltd., Barnsley, 2001, ISBN 0 85052 785-6.
- Saunders, T., The Island, Nijmegen to Arnhem, Battleground Europe, Pen & Swords Books Ltd., Barnsley, 2002, ISBN 0 85052 861 5.

Dat wij dat tussen twee rivieren allemaal mee moesten maken

Inleiding

Naar aanleiding van een oproep over oorlogsverhalen onderstaand het verhaal van mijn opa en oma. Eerst mijn herinneringen aan mijn opa en oma en daarna een aantal fragmenten uit het dagboek dat opa bijgehouden heeft van 15 september 1944 tot en met 24 april 1945. Uit dat dagboek is ook de titel van dit verhaal overgenomen.

Mijn opa, Theodorus Philippus Bongers, is geboren in Doornenburg op 23 augustus 1887 en overleden in Bemmelen op 25 januari 1973. Mijn oma, Jacoba Leenders, is geboren in Doornenburg op 10 februari 1887 en overleden in Nijmegen op 28 april 1970. Ze hebben gewoond op de Plak.

Theodorus Philippus Bongers en Jacoba Leenders bij het 40-jarig huwelijk.

Herinneringen

Mijn ouders, Theodorus Joseph Johannes Bongers en Anna Hendrina Maria Vermegen, Els, Theo en ik (Gemma), woonden samen met opa en oma in het huis op de Plak nummer 17-19. Opa en oma in het achterste gedeelte en wij

in het midden van het huis met onze slaapkamers aan de voorkant, boven de winkel: "Betuw's Warenhuis".

De geuren die door het huis hun weg zochten, gaven aan wat er gegeten zou worden. Zij ontmoetten elkaar op de deel in het midden van het huis. Een beslissing was door ons, (klein)kinderen, snel gemaakt: even bij oma kijken wat zij aan het koken was en dan bij mama in de pannen gluren. Of we bleven of wij gingen "bij oma eten". Oma met haar stevige schoenen, dikke nylons en schort deed de huishouding: van wassen, poetsen tot het worsten maken of het wekken van groente en fruit, ze deed het allemaal.

Het winkel-woonhuis van de familie Bongers op de Plak.

Als ik me goed concentreer, is het kraken van haar schoenen te horen en zie ik haar zo weer lopen naar de gangkast, vol met weckflessen, keurig op een rij op een fleurig kastpapiertje. En haar zusters die op bezoek kwamen om oma gezelschap te houden toen ze moeite kreeg met het lopen. In de lente de "Grote Schoonmaak" dat was een vaststaand feit. De koekjeströmmel die maar op één manier goed open te krijgen was. De trömmel wordt nog dagelijks door mij gebruikt en uiteraard met dezelfde handeling. Oma, die haar kinderen Carel, Theo, Jan en Nellie liefdevol grootbracht. Ze maakte daarbij geen onderscheid tussen Carel en de andere kinderen. Carel was de zoon van opa en zijn eerste vrouw Wilhelmina Boekhorst. Die overleed kort na de

bevalling van Carel en opa bleef achter met de baby. Ze woonden toen nog in Doornenburg bij zijn vader in huis. Opa trouwde twee jaar later met Jacoba Leenders.

Zij was de stille motor in het huishouden. Toen ze later ziek werd, verzorgde mijn moeder haar. Wij, haar (klein)kinderen, hielpen haar meerdere malen overeind als ze gevallen was. De laatste jaren zat ze in haar leunstoel aan de tafel bij het zijraam: zo kon ze nog op de straat kijken.

Waarschijnlijk om gezelschap en vertier te combineren, kreeg oma in de jaren zestig een televisie. Gingen wij vóór die tijd de buurt in om tv te kijken, nu zaten wij op de grote canapé met vriendjes en buurtkinderen, samen naar de buis te kijken naar Pipo de Clown en Swiebertje.

Opa was een doener. Hij was een koopman, maar schuwde het werken op het land en het houden van vee niet. Voor de oorlog ging hij met paard en wagen op pad langs de boerderijen in de Betuwe om huishoudelijke artikelen te verkopen.

Op 1 mei 1923 kocht hij het huis op de Plak van caféhouder en bankwerker Theodorus Gerardus Kemperman voor acht duizend gulden. De achterwoning was nog één jaar verhuurd aan J.A. van 't Hullenaar.

Vlnr: Carel, opa Theodorus Philipus, Theo en Jan Bongers.

De oorlogsschade aan opstal, inboedel en bedrijfsgoederen was aanzienlijk en werd door onderverzekering slechts voor de helft vergoed. Na de oorlog

werd de draad weer opgepakt, door opa en zijn zonen Theo en Jan. In 1951 stapte zoon Jan uit de zaak en gingen opa en mijn vader Theo verder met het "Betuw's Warenhuis". Opa verhuurde porselein vanuit de schuur naast het huis. Men kon bij hem terecht voor het huren van borden en kop en schotels voor bruiloften en partijen. Hij deed alles keurig in grote kisten met houtwol als bescherming. In combinatie met zijn konijnen, zijn kool en sla op het land en het begeleiden van zijn kleinkinderen die allemaal een eigen tuintje hadden, had hij ongetwijfeld zijn handen vol. Meer dan eens liet hij weten dat er weer gewied moest worden en dat we toch nog eens naar onze tuintjes moesten kijken.

Opa met zijn onafscheidelijke sigaar was een echte verhalenverteller. De huiskamer was regelmatig mistig na een bezoek van zijn zoons. Opa die vertelde, omringd door wolken sigarenrook, en zijn zoons deden hetzelfde.

Zo zijn er een aantal verhalen die gebleven zijn. Zoals het onvindbaar zijn van mijn neef Heinz uit Duisburg. De jonge Heinz logeerde bij ons en was voor het avondeten onvindbaar, totdat ze hem uiteindelijk vonden: slapend op het houtwol in de schuur.

Of mijn zus Els (door opa altijd Elske genoemd) die verdwenen was en waarvoor de hele buurt is afgezocht. Zij zat - naar later bleek - bij de knecht voor in de mand van de bakfiets en was meegegaan om goederen af te leveren in Angeren.

En dan was er natuurlijk Bep van Huut die als klein meisje voor de oorlog uit het westen naar Bemmelen kwam om aan te sterken. Bep werd de vrolijke noot in de familie, hartelijk ontvangen en nooit meer losgelaten, altijd van de partij op belangrijke

familiegebeurtenissen, de eeuwige optimist en bekend en geliefd in de buurt. Bep is, 78 jaar

Bep van Huut voor de wagen met serviesgoed.

jong, gestorven op 20 februari 2008.

Hilarisch is het verhaal van mijn nicht Marga uit Duisburg. Regelmatig kreeg ze als klein kind te horen dat ze zo leuk was om te zien: "wass bist du schön". Dat hoorden natuurlijk ook de buurtkinderen want er werd druk samen gespeeld. Op een gegeven moment komt één van de buurtjongens binnenstormen: "Bist du schön" is in de put gevallen!!!

Het huis op de Plak was een gastvrij huis: een thuis voor (verre) familie, vrienden, bekenden en zeker voor de Duitse familie van mijn moeders kant. Zij praten nu nog met liefde over het feit dat ze daar altijd van harte welkom zijn geweest. Ook na die vreselijke tweede wereldoorlog, die zij niet wilden en die ook hen getekend heeft.

De oorlog, een angstige periode in het leven aan de Plak. Opa was hier zo mee begaan dat hij - tijdens de gedwongen evacuatie - een dagboek bijhield waarin herhaaldelijk het heimwee naar voren komt naar eigen huis, hun eigen buurt en hun eigen leven.

Hierna volgen een aantal fragmenten uit zijn dagboek die een indruk geven van de angst, het verdriet maar ook de moeite om "in den vreemde" in de dagelijkse behoefte te voorzien. De tekst is voorzien van leestekens om het beter leesbaar te maken.

Het dagboek begint op 17 september 1944 als Operatie Market Garden van start gaat. Opa schrijft hier (ongeveer) 15 september aangezien hij later is begonnen met schrijven en blijkbaar de precieze datum niet meer wist, maar nog wel dat het zondag was.

Het verhaal begint met de bombardementen en de gedwongen evacuatie en hoe ze tenslotte in het Brabantse Helmond de tijd doorbrengen tot ze weer terug naar Bemmelen kunnen.

Dagboek van Opa Bongers

Bemmelen, 15 september 1944.

Ik ga hier het een en ander beschrijven over de vijandelijkheden tussen de Engelsen en Amerikanen en de Duitsers. Toen op zondag ongeveer 15 september de eerste bomaanval op Ressen begon, hadden wij nog niet het besef wat ons te wachten stond. De eerste week deden wij ons gewoone werk, wel zagen wij veel vluchtende Duitsers. Toch zagen veel mensen gevaar en begonnen allemaal schuilkelders te bouwen. Wij ook. Wij hadden binnen in huis een goede kelder. Maar wij haalden planken en palen, alles wat maar sterk was. In één dag was hij gereed. Wat een gerust een schuilkelder. De eerste week verliep nogal kalm, af en toe een granaat. Maar toen kwam het los. Wij moesten de schuilkelder in, als het buiten rustig was, vlug een hapje eten en er maar weer vlug in. Een dag ging dat zo. Totdat wij eindelijk

het huis niet meer durfden te verlaten. We moesten dus in huis in de kelder blijven. Dat ging best hoor, van slapen kwam alleen niet veel, af en toe een uurtje. Iedere dag werd het granaatvuur heviger. Goede hemel, wat hebben wij een angst gehad. Geen raam was meer heel, overal treffers. Daken kapot, vee gedood, overal verschrikking om ons heen. Zo duurde dat een dag of drie, vier. Toen kwamen de Engelsen aan de voorkant van ons huis en bij het huis van Van Huet. Wat een blijdschap: er kwamen er steeds meer.

En toen kwamen de tanks bij ons de straat in en dachten we dat het voorbij was. Maar goede God, wat een korte vreugde, de tanks moesten omkeren en na een kwartier kregen we granaatvuur van de Duitschers. Verschrikkelijk.

Toen heeft ons huis het meeste geleden. De schuur in elkaar en het voorhuis ook. Alles kapot, alle huizen naast ons kregen voltreffers, in de schuur was het ook verschrikkelijk maar ons paard bleef gespaard. Er was een groot gat in de muur boven zijn rug. De wagen had niets geleden. Daar hadden wij geluk bij, dat kwam ons later goed van pas.

Frans de Wuffel en Nellie Bongers fietsend op de Plak, juni 1942. Het huis rechts op de foto was de winkel van bakker Geurts.

Zo leefden we maar voort in de kelder. Wij waren ook met veel mensen, de familie Jansen met vier personen de familie Kalfs met drie personen, Nol

Jansen met vrouw en kinderen, samen vier personen, twee meisjes van Vermegen, Van den Berg met vrouw en kind en schoondochter en wij zelf met ons zessen. Later kwamen nog Willie van Uum en Ebbers.

Van den Berg en Jan waren de koks. Wij hebben goed te eten gehad. Alles op zijn tijd. We hebben ook veel gebeden. Maar dat spreekt vanzelf: nood leert bidden. De meeste vrouwen en kinderen bij ons in de buurt waren reeds vertrokken naar het fort Lent. De verwoesting werd steeds erger. Alle boerderijen werden door de Duitschers op hun vlucht in brand geschoten. De Dorpsstraat heeft heel veel geleden en er is veel geplunderd. Alles wat voor hun gading was namen de Duitschers mee.

Dat wij dat tussen twee rivieren allemaal mee moesten maken!

Zo brak dan eindelijk zaterdag 28 september aan. Die nacht was het verschrikkelijkste van allemaal. Toen moesten wij vertrekken, dat waren de bevelen. Alles gepakt, kleren en dekens en eetwaren op de wagen geladen. Maar toen alles erop was, o, God, de granaten ploften weer overal om ons heen neer. Weer de kelder in, wat nu? Toen het eindelijk stil geworden was, hebben we vlug het paard ingespannen en weg hoor. Vrouwen en kinderen op de wagen en die lopen konden moesten lopen tot op een veiliger plaats. Mijn zoon Jan bleef achter met nog meer jongens uit de buurt. En daar ging het in galop onder hevig granaatvuur. Tot in de Vossenpels. Daar heb ik halt gehouden en die mensen opgeladen die niet goed konden lopen. Toen maar weer verder tot Lent en overal waar we langs kwamen niets dan verwoesting. Toen de Rijksweg over naar Oosterhout. Goede Hemel, eenmaal op dien weg tussen tanks en auto's, wat een angst. Tot overmaat van ramp werden wij nog beschoten door Duitse jagers en het afweergeschut blafte maar door. Gelukkig dat mijn paard niet schichtig werd anders was de ramp niet te overzien geweest. Na veel moeite kwamen wij eindelijk in Oosterhout. Bij Merkus uitgespannen en gegeten, want wij hadden een ketel met erwtensoep meegenomen. Gelukkig maar. Die honger had kon zoveel eten als hij lustte. Jan Nas en vrouw en zoon en Wouters en zijn vrouw die hebben er ook goed van gegeten.

Wij konden niet in Oosterhout blijven en moesten verderop. De Waal over naar Maas en Waal. Nas kon niet lopen, die vroeg om mee te mogen rijden. Zeker man, jij komt mee dan maar de kisten met kleren achter laten bij Merkus, hij zou er wel voor zorgen dat er niets mee gebeurde. Dus alles opgeladen en daar ging de stoet weer verder. Waarheen? Niemand wist het! Eindelijk kwamen wij in Slijk-Ewijk en daar hielden we halt.

De vrouw van Piet Visser kon niet meer. Even kijken of er plaats is en ja hoor.... daar zat nog een man op de wagen. Toen werd ik woedend, vrouwen

laten lopen en die kerel nog in de fleur op de wagen. "Eraf man of ik gooi je eraf, die vrouw moet mee". Na veel gebrom kwam hij eraf, de vrouw erop en maar weer verder. Tot we eindelijk het veer bereikte en daar werd alles wat wij bij ons hadden afgeladen. Toen naar een boer in de buurt om paard en wagen onder te brengen.

De overvaart ging niet zo vlot want er stonden veel mensen te wachten. Maar eindelijk kwamen wij dan aan de beurt. Aan de overkant alles uitgepakt en toen op stap naar Beuningen. Onderweg werden we meegenomen door een voerman met een wagen. We gingen naar het Gemeentehuis en daar werd ons gezegd dat we naar Druten moesten, maar we bleven bij elkaar. En daar gingen we verder. Knipping en Roelofs van de Plak en Bruining waren daar ook, die gingen ons voorbij. Onderweg kregen we allemaal honger en we hadden geen brood meer toen heb ik maar een metworst stuk gesneden. Ieder een brokje, het hielp toch wel weer. Eindelijk kwamen we in Druten. Maar waar moesten wij worden ondergebracht. Daar troffen we Kornelissen en zijn vrouw en jawel, daar konden wij terecht. Een hotel, een ruim koffie-lokaal. Hier kwamen wij weer een beetje op verhaal. Eerst kamers opgezocht en in orde gemaakt. We konden weer op een bed slapen. Jansen en de vrouw en ik met mijn vrouw. Wat een genot. Veertien dagen lang niet uit de kleren en maar steeds in de kelder. Het valt toch heus niet mee. Die nacht hebben wij dan ook goed geslapen. 's Morgens eerst naar de kerk want het was zondag. Toen we uit de kerk kwamen hebben we eerst ons ontbijt gebruikt. Nol en Wim Jansen belastten zich met de bonnen.

We kregen brood en boter en 's middags eten van de gaarkeuken. Het was wel niet zo als thuis maar het ging en er wordt niet geklaagd. Voor de middag kregen we al bezoek van de kapelaan die zorgde direkt voor slaapgelegenheid voor de meisjes en ook voor de jongens. De gehuwden sliepen allen bij Kornelissen. We kregen tabak om te roken, boeken om te lezen en peren en alles wat we maar hebben wilden.

Tot zover ging het naar omstandigheden in Druten redelijk goed. Men ging op stap in de buurt om etenswaren te kopen. Bij de een een stuk vlees, een leverworst en een koeienstaart voor de soep. Het was er gezellig met veel bekenden uit Bemmelen, maar helaas zou dat niet zo blijven.

We hadden niet het geringste vermoeden dat ons daar een noodlot zou overkomen. Geurts en zijn gezin had ons die week al reeds verlaten evenals de meisjes van Vermegen. Toen we zaterdagmiddag zaten te eten aan tafel, viel er een granaat gevolgd door een tweede. Allemaal vluchtten we de straat over naar een schuilkelder.

0, God, weer een granaat en de vrouw van Nol Jansen werd dodelijk getroffen. Riek Jansen werd licht gewond. Toen we daar aankwamen was ze reeds dood en ik kan niet beschrijven wat we toen meemaakten. Eén uit ons

gezelschap verliezen, wat een zware slag voor ons allen. Toen er geen granaten meer vielen waren er vijf doden en veel zwaar gewonden. Ook een kapelaan werd zwaar gewond. We hebben toen besloten weer te vertrekken en de boel maar weer bij elkaar gepakt. Verder vluchten.

Omdat het zaterdag na de middag was konden we niet ver gaan, dus naar Van der Heijden op de Bouwing [in Puiflijk]. Daar konden we blijven. Hij zei ons dat er plaats genoeg was en er werden bedden klaargemaakt zoveel als ze hadden, ook enkele op stro en dat ging best.

Opa schreef niet elke dag, soms liep hij een aantal dagen achter, zo ook hier. Na het vertrek uit een onveilig Druten schreef hij:

Maar wat ik haast vergeten zou hebben en dat was dinsdag na ons vertrek uit Druten. Toen had namelijk de begrafenis plaats van de slachtoffers van het granaatvuur. Een droeve stoet, vijf lijken op een wagen. Ze werden in een gemeenschappelijk graf begraven. Verschrikkelijk vijf kisten naast elkaar, ik had zoiets nog nooit meegemaakt. Van die vijf waren er twee uit Bemmelen, de vrouw van Nol Jansen en de dochter van Koster. Mevrouw Van Elk, de vrouw van de burgemeester was ook aanwezig. Zo hebben wij dat allemaal meegemaakt..

Tijdens het verblijf in Puiflijk trok opa er weer op uit om etenswaren bijeen te scharrelen en toen gebeurde dit onderweg:

Op de terugreis, ik was op die fiets, kwam ik met mijn broek tussen de ketting. Ik kon niet voor en niet achteruit. Ik viel en kon niet meer loskomen. Er ontploften weer granaten. Ik riep een wielrijder aan om mij te helpen maar geen nood. Hij fietste maar door en riep: "ik ben te bang". Met een geweldige ruk en een gat in de broek kwam ik los, en in een vliedende vaart verder. Van lekke banden had ik geen last want ik had een fiets met houten banden. Ik kwam gelukkig weer gezond op de Bouwing aan.

De kerk van Puiflijk.

Omdat het nog steeds gevaarlijk was trokken ze verder deels lopend en deels met een wagen via Macharen en Oss en ze belandden uiteindelijk in Uden.

Overal was er de constante zoektocht naar de dagelijkse behoefte om te eten. Opa ging er vaak op uit, want hij vond het vervelend om altijd bij vreemde mensen thuis te zitten.

Anderdaags ben ik op stap gegaan of er niets te koop was. In hoofdzaak bij slagers. Bij de eerste kreeg ik wat beentjes voor de soep. Bij de tweede een pond bloedworst, dus iets voor de boterham. De volgende dag weer naar een andere slager, die zei: "Kom morgen maar om negen uur dan pond ik uit".

Dat was op zaterdagochtend, 's morgens eerst naar de kerk en na het ontbijt op stap. Om negen uur was ik daar. "kom over een uur maar terug". Dus ik ging met een lang gezicht weg. Eerst naar de barbier en toen weer terug. Toen ik daar kwam was alles op slot. Ik dacht: die heeft mij bij de neus genomen.

Weer naar huis, toen we 's middags het eten op hadden, dacht ik bij mezelf: wat moet ik doen? Ik ga maar een fles melk halen, die was me beloofd. Dat was drie kwartier lopen dus niet zo dicht bij. Toen kwam ik langs de bewuste slager. Hij was open. Ik ging aan. Hij zegt: "bent u terug geweest, mijnheer?" "Jawel man, maar de boel was op slot. "Ja", zegt zijn vrouw," die mijnheer heb ik wel gezien". "Dan kom maar, hier een flink stuk vlees en een stuk lever en wat beentjes voor de soep. Alles tesamen voor een gulden en vijftig cent". "Wel bedankt, slager", "Geen dank, u eet er maar lekker van".

Met een blij gezicht naar moeder van de Poppel."Hé Bongers, u bent snel terug". " Ja maar", zei ik," kijk eens ." "Ik begrijp niet hoe u dat allemaal los kunt krijgen, Bongers". Ja, zo ziet u, de aanhouder wint.

Na een week in Uden was er een dilemma: Frans de Wuffel, de vriend van Nellie, wilde graag naar zijn thuis in Helmond en zei dat ze mee konden gaan. En Carel kwam langs en vroeg of ze meegingen naar Nijmegen. Oma wilde niet graag terug naar Nijmegen, omdat daar nog steeds granaten vielen. Ze besloten om naar Helmond te gaan.

Frans ging afrekenen bij de notaris en wij moesten drie en dertig gulden en vijfenzeventig cent betalen voor vijf personen voor acht dagen. Vijf en zeventig cent per persoon per dag.

Ze hadden een auto besteld en namen afscheid van de kennissen en de familie Poppel waar ze ondergebracht waren. In Helmond werden ze hartelijk ontvangen door de familie De Wuffel, de aanstaande schoonouders van Nellie. Na een paar dagen waren ze een beetje gewend en ging opa weer op pad om eten op te scharrelen, het liefst ging hij buiten de stad.

Op een dag kon opa met een bus van het Rode Kruis mee naar Nijmegen. Daar ging hij bij Carel langs en daar was ook Piet Peren en van hem kreeg hij

wat nieuws te horen uit Bemmél. Alle mensen hadden weg gemoeten en het huis op De Plak had nog geen voltreffers gehad, dus het stond er nog. Vervolgens vlug nog wat ingepakt en van Jan nog een kistje sigaren gekregen en weer met de bus terug.

De weken daarna gaat alles zo zijn gangetje: opa gaat regelmatig "de boer op", gaat bij bekenden uit Bemmél en omgeving die in de buurt wonen langs en gaat nog verschillende keren naar Nijmegen. Dan gebeurt er ineens iets verrassends.

22 januari:

Toen ik 's avonds [nadat opa weer "de boer op" was geweest] thuis kwam was het een verrassing want Thee was weer thuis. Wat een weerzien en wat zag die jongen eruit. Ik kan het u hier niet beschrijven wat hij allemaal meegemaakt heeft. Het is gewoonweg verschrikkelijk. Maar hij is weer thuis en dat is het voornaamste. Hij is erg mager geworden maar wel gezond.

Toelichting: Met Thee wordt mijn vader Theo Bongers bedoeld. Hij is in oktober 1944 op weg van Bemmél naar Druten aangehouden door de Prinses Irenebrigade. Op zijn persoonbewijs stond zijn geboorteplaats: Kellen in Duitsland. Om dit verder uit te zoeken werd hij op transport gesteld naar Nijmegen en van daaruit is hij naar Kamp Vught gebracht.

Opa was in Bemmél gewend om jaarlijks een varken te laten slachten. Ook hier in Helmond deed hij veel moeite om aan een slachtvarken te komen en via een koopman lukte dat tenslotte.....

13 februari:

Als ik 's morgens op ben en eens naar buiten kijk, schrikt men al. Slecht weer, ik kan er dus niet op uit, en de slachtvergunning is maar geldig tot de vijftiende, nog maar twee dagen. Ik heb het met Thee ook al besproken. Hij wil wel voor mij gaan maar hij heeft er geen verstand van om zo iets te kopen. Wij hebben dat 's avonds nog eens besproken en toen hij al weer naar huis toe was, kijk ik in de krant en daar staan er twee te koop. Daar moet ik morgen eens op af maar tegen de avond kwam nog de man die eens voor mij uit zou kijken en die had er al een besproken. Hoe de man heet, weet ik zelf niet, maar het is een veekoopman. Maar ik moest hem wel zelf kopen. De volgende dag ben ik ernaar toe gegaan en heb hem gekocht voor honderd vijf en twintig gulden, erg duur, maar in Godsnaam we hebben er een. We kunnen slachten. Nu zien de zaak voor elkaar te boksen. Eerst naar Stiphout naar de bureauhouder, van daaruit naar het slachthuis om het aan te geven. Zaterdag, de achttiende februari slachten. O, maar we hadden geen kuip om het vlees in te zouten, toen bij een andere boer om een kuip gevraagd, ja dat ging ook in een

oude wasmachine. Ze zouden het zaterdag gelijk met het varken meebrengen. Dus u ziet wel, het gaat niet zo gemakkelijk op den vreemde.

19 februari:

Eerst een slachtbewijs halen, betalen twee gulden vijf en twintig. Om een uur arriveert het varken, om twee uur de keurmeester betalen vier gulden en vijftig cent maar gelukkig kreeg ik van het varken vijftien gulden af, een buitenkansje.

Eindelijk komt de slager, het water is aan de kook. Dat slachten is gauw gebeurd, een goed half uur, en hij hangt. Wat een schik. Vanmiddag komt nog weer de keurmeester en nadien nog een controleur. Van de controleur kreeg ik een briefje om zout op te halen en toen kwam aan het geloop eindelijk een einde.

21 februari:

De slager komt afsnijden, dat is gauw gebeurd. Maar nu moet ik op een worstmachine uit, want we willen worst maken. Maar waar ik ook vraag er is nergens iemand die er een heeft. Wat nu te beginnen? De vrouw is al bezig maar het wil niet vloten. Ik ze: "laat het maar staan dat gaat zo niet". Toen hebben Mijnheer de Wuffel en ik het vlees in een teil geladen en zijn ermee naar een slager gegaan. Die was niet thuis. Dan maar zelf aan de slag. De machine eerst schoongemaakt en in tien minuten was het er door. Alles klaar hoor, nu kan de vrouw met het worst maken beginnen. "Daar zijn jullie gauw mee klaar, zegt mijn vrouw."

Wel, dat was ook zo. En zo hebben we de eerste veertien dagen lekker gegeten. Bloedworst en leverworst en balkenbrei. Maar nu is het allemaal weer op.

Opa had het er af en toe moeilijk mee.

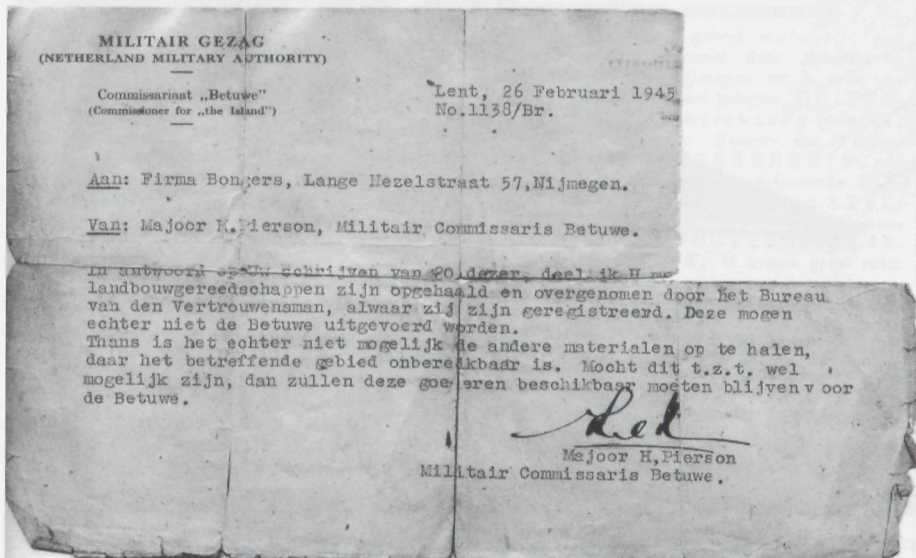
Zo ziet u, lezer van dit dagboek, dat ik hier ook scharrelen moet. Bij ons zou ik dat niet gedurfd hebben maar ik ken hier toch niemand. Maar het wordt op den duur toch wel vervelend. De mensen zijn hier anders als bij ons, er is mee te praten en zij voelen wel iets van ons ellendig leven. Wij zijn er ongelukkig aan toe, alles verlaten. Maar God heeft het zo gewild.

Op 13 maart zat de bus naar Nijmegen helaas vol en opa kon niet mee. En dus ging hij weer eens op stap, maar dat liep niet goed af.

Toen zijn we om negen uur naar de kerk geweest. Ik had slechte zin, de dag was verpest. Uit de kerk ben ik op melk uit geweest want zwarte koffie drinken is ook al zoiets. Dus op stap, een uur lopen, nu daar geef ik tegenwoordig niets meer om. Twee kruiken op mijn buik en op stap. Ik nam dan ook de

kortste weg die ik gewoon was om te lopen langs de spoorlijn, een eind weegs.

Maar o, jee, een marechaussee! Halt man, heeft U een bewijs om hier te lopen? Nee, dat heb ik niet. Dan mag het niet. Maar van de winter toch wel? Ja, toen was het toegestaan. Persoonsbewijs en op de bon. Wilt U bemiddelen of voorkomen? Ja, dat moet U zelf weten wat U doet!, was mijn antwoord. Dan krijgt U een briefje thuis. Maar man, ik heb niets, was mijn antwoord. Dus nu maar afwachten, dan ga ik desnoods wel een dag zitten. Afijn, ik ging toch met twee liter melk en een halve mik naar huis. Na de middag zijn de vrouw en ik nog op familiebezoek geweest. En zo is die pechdag teneinde. En maar zien wat het morgen weer wezen zal. Goedennacht.

Een afwijzende reactie van het Militair Gezag op een aanvraag van de firma Bongers om materiaal uit Bemmel op te halen. Dat materiaal moet in de Betuwe blijven.

De laatste dagen van het dagboek zijn van eind april 1945. Steeds vaker komt het verlangen naar boven om terug te keren naar Bemmel. Het laatste dat hij in het dagboek schrijft is op 24 april:

24 april: ik heb daar een veilingkist gekocht om het een en ander in te pakken want wij hopen nu gauw terug te keren.

Gemma Stuart-Bongers

Zeer geslaagde excursie naar Stoeterij Buitenzorg

In twee groepen van veertig deelnemers brachten leden van de Historische Kring Bemmeler op respectievelijk 22 en 29 mei jl. een bezoek aan Stoeterij Buitenzorg aan de Rensensestraat. Stoeterij Buitenzorg vormt een begrip in de draverijwereld en geniet nationale en internationale bekendheid. Wie kent niet de kampioenen uit het verleden, Henri en Jojo, beide genoemd naar het huis Buitenzorg in Bemmeler.

Foto: Armand Lamée.

De naam Buitenzorg¹ komt oorspronkelijk uit Indonesië en was in de koloniale tijd de naam van een klein stadje gelegen op ruim 50 kilometer van het huidige Jakarta. Na de onafhankelijkheid van Indonesië in 1949 is Buitenzorg onder de nieuwe naam Bogor uitgegroeid tot een stad van ruim 750.000 inwoners met vele bezienswaardigheden uit het koloniale verleden. Zo staat er de voormalige residentie van de gouverneur-generaal, thans het presidentieel paleis. Ook vinden we er de in 1817 aangelegde Botanische Tuin, voor de ouderen onder ons beter bekend als 's Lands Plantentuin. Door de gunstige

¹ Monumentenboek Bemmeler, Stichting Streekmuseum Overbetuwe 2001; Wikipedia

ligging - op een hoogte van 300 meter en omgeven door dode vulkanen - heeft Bogor een aangename en koeler klimaat dan het warme Jakarta. De stad huisvest meerdere onderwijsinstellingen, waaronder de vermaarde landbouwuniversiteit met een uitgebreide campus.

Geschiedenis van Buitenzorg

Het huis Buitenzorg in Bemmél ligt op een woerd op de kruising van de weg Bemmél-Elst met de weg naar Ressen. Op de kadastrale kaart van 1832 ligt op deze plek boerderij Het Wonder. Eigenaar is de vrederechter Pieter Christiaan Willem Mossel, zelf bewoner van De Kinkelenburg, en pachter is Hendrik Vos. Na het overlijden van de heer Mossel in 1834 verhuist zijn echtgenote J.F.H. Vignon met haar kinderen naar Buitenzorg. Volgens de kadastrale gegevens is dit huis (mogelijk kort voor 1842) afgebroken en op de fundamenteën van deze boerderij is het buitenverblijf Buitenzorg gebouwd.

Nadat J.F.H. Vignon in 1841 is overleden wordt Buitenzorg door de erven van wijlen P.C.W. Mossel en JFH Vignon verkocht aan Paulus Halberstadt, gemeentearst van Bemmél. In 1851 koopt Lucas Pieter van Driest het buitenverblijf en in 1862 neemt Aart

Otten Costermans Buitenzorg over. Van Aart Otten gaat het over op zoon Aart Willem en daarna op dochter van Aart Willem, Johanna Maria, die getrouwd is met Arend Wiegman. Deze laatste verkoopt Buitenzorg in 1965 aan de Venlose broers Snetselaar. Die beginnen er naar Amerikaans voorbeeld een paardenfokkerij. Sinds 1972 is de stoeterij in handen van de Bemmelse familie Nas. Onder leiding van Wim Nas en later diens zoon, dierenarts Jan Nas, is

De Notaris **C. E. STOLK**, te Bemmél, zal, namens den Eigenaar, op Donderdag den 7^{den} April 1842, des voormiddags ten 10 ure, ten huize van **P. J. S. ERP**, te Bemmél, in het openbaar op hoogen den inzetten, om 14 dagen daarna; zijnde den 21sten dier maand, terzelfder uur en plaats, bij toeslag te worden verkocht de volgende

ONROERENDE GOEDEREN:

- 1°. Het alleraangenaamst, geheel waterrij, aan den Zandweg van Bemmél naar Ressen, op 1 uur afstands van Nijmegen en 2 uren van Arnhem, onder Bemmél gelegen **BUITENV E R B L I J F**, Buitenzorg genaamd, bestaande uit een voor Zomer- en Winterverblijf zeer geschikt **HEERENUIS**, met acht meestel behaagen en geplafondeerde **KAMERS**, en **ACHTERHUIS** met **STALLING** voor Paarden; voorts smaakvol aangelegden **TUIN**, **BOOMGAARD** en **SLINGERBOSCHJE**; te samen groot ruim 7 Bunders.
- 2°. Zeven perceelen **BOUWLAND**, mede onder Bemmél gelegen; te samen groot ruim 23 Bunders.
- 3°. Een perceel **WEILAND**, insgelijks onder Bemmél gelegen; groot ruim 5 Bunders.
- 4°. Een **BOUWHOF**, onder Gent gelegen, de Geer genaamd, bestaande uit **HUIS** en **ACHTERHUIS**, **SCHUUR**, **BERG**, **BAKHUIS**, **VARKENSKOT**, **TUIN** en **BOOMGAARD**; te samen groot 1½ Bunder, met 25 Bunders **BOUWLAND**, en ongeveer 10 Bunders **WEILAND**.

Alles breeder bij Bijljetten omschreven, en zoodanig in perceelen en massa's, als daarbij vermeld is.

Ter verkrijging van narigten kan men zich met vrachtwijze brieven aan voornoemden Notaris adresseren.

Stoeterij Buitenzorg in de loop van de jaren uitgegroeid tot een toonaangevend centrum voor de paardenfokkerij en paardenkeuring.

Het hoofdgebouw dateert uit ca. 1842 en is in de afgelopen jaren ingrijpend gerenoveerd en gerestaureerd. Dit was voor de kring aanleiding om vóór dat de bewoners erin trekken het resultaat van de restauratie te aanschouwen.

De excursie

Op de beide excursiedagen verzamelden zich rond 14.00 uur een veertigtal nieuwsgierige deelnemers in en bij de voormalige hooiberg op het terrein van Buitenzorg om het resultaat van de restauratie te gaan bewonderen. Na een zeer hartelijke welkom door de familie Nas, met koffie en gebak, leidde de voorzitter van de Historische Kring Bemmeler, Marc Kocken, de eigenlijke excursie in.

Van het verloop van de restauratie is door de huisbiograaf van de familie, Mennolt van Wasbeek, een documentaire gemaakt die bij vertoning de aanwezigen een goed beeld gaf van het bouwproces. De eveneens aanwezige architect Gerard Janssen uit Gendt, die de restauratie bouwkundig begeleidde, schetste aan de hand van de film en later in de rondleiding de doelstellingen en dilemma's die zich daarbij hebben voorgedaan. Het renoveren en moderniseren van een historisch pand zonder dat daarbij het oorspronkelijke karakter verloren gaat, vraagt om gevoel en creativiteit. Tijdens de rondleiding door het oude huis kon met eigen ogen worden vastgesteld dat opdrachtgever en architect hierin alleszins zijn geslaagd.

De centrale gang met de opening naar de overloop en lichtkoepel in het dak.

De foto's bij dit artikel laten zien dat de gekozen constructie heeft geleid tot een functioneel gebouw, terwijl de gebruikte materialen inhoud geven aan het historische karakter van het pand. Oude elementen

hebben hun plek hervonden of zijn anderszins verwerkt. Over elk detail is nagedacht. Wat in de oorspronkelijke vorm onherstelbaar was, is met nieuwe materialen strak en sober opnieuw aangebracht.

Het gerestaureerde pand zal gaan dienen als het nieuwe woonhuis van Jan Nas en zijn gezin.

Door de inspanningen van de familie Nas blijft een belangrijk stukje Bemmels verleden ook in de actualiteit van vandaag herkenbaar behouden.

Niet minder trots mogen ze zijn op het prachtige bedrijf. Een rondgang over de stoeterij geeft een goede indruk van wat er allemaal komt kijken bij de paardenfokkerij en paardenkeuring. Ook worden manegefaciliteiten geboden en vinden er trainingen plaats. Uit de vele deskundig beantwoorde vragen bleek de grote interesse bij de deelnemers aan de excursie.

Alle aanleiding om aan het einde van de dag bij de oude hooischuur in de warme meizon en onder het genot van een drankje nog geruime tijd na te praten om de opgedane ervaringen te verwerken.

Het bestuur van de Historische Kring Bommel wil vanaf deze plaats de familie Nas nogmaals hartelijk bedanken voor hun gastvrije ontvangst en de

getoonde openheid bij het laten zien van hun bezit. Dank ook aan architect Gerard Jansen voor zijn verhelderende uitleg en huisbiograaf Mennolt van Wasbeek voor het maken en tonen van de filmimpressie. Al met al een zeer geslaagde voorjaarsexcursie waaraan de deelnemers nog geregeld zullen terugdenken.

Maarten van de Nieuwenhuijzen

Mensen, paarden en paardenmensen

Het levensverhaal van Wim Nas

In februari 2011 verschijnt het levensverhaal van Wim Nas. In de laatste jaren van zijn leven heeft hij alles wat hij zich nog herinnerde en wat hij nog had liggen, verwerkt tot een manuscript van ruim 130 pagina's. Hij overleed op 19 juli 2009 en zal de verschijning van zijn boek helaas niet mee maken.

Wim Nas werd geboren op 17 februari 1927 in Bemmelen als jongste van 4 kinderen van Jan Nas en Cato Straatmans. Hij groeide op in Bemmelen en kende zijn dorp dan ook door en door. In zijn boek beschrijft hij niet alleen zijn eigen jeugd, maar hij geeft ook een prachtig tijdsbeeld van Bemmelen in de 20e eeuw. Zo geeft hij een overzicht van de 21 cafés die er begin 1900 waren en illustreert ze soms met leuke anekdotes.

'Tussen de dijk en de protestante kerk lag café Havekes. Eigenaar Harry Havekes, daarnaast ook bakker en kruidenier, was een bijzonder zachtmoedige, aardige man. Zoals dat vroeger de gewoonte was, had hij eens een van zijn eigen varkens geslacht en op een ladder opgehangen om te laten besterven. Een paar klanten hadden de varkenshaasjes eruit gesneden en mee naar binnen genomen. Ze zeiden dat ze wilden trakteren en vroegen juffrouw Havekes om de haasjes klaar te maken. Nadat iedereen met inbegrip van Havekes smakelijk van de haasjes had gegeten, hebben ze bekend dat het zijn eigen vlees was.'

De naam Nas is nauw verbonden met pony's en paarden. De vader van Wim Nas haalde de eerste Shetlandpony's naar de Betuwe en Wim hield zich naast pony's ook bezig met dravers. Maar voor het zover was, brak de oorlog uit, ging hij in militaire dienst en zat hij in Nederlands-Indië. Hij trouwde met Nel Wiltingh, ze dreven

samen hotel Nas en kregen vier kinderen. Samen stonden ze ook aan de wieg van de ponymarkt in Bemmelen. Op 29 augustus 2007 werd hij voor zijn inspanningen voor de ponymarkt onderscheiden met de Zilveren Speld van

Verdienste van de Gemeente Lingewaard. Maar vooral bekend was en is hij als eigenaar van Stoeterij Buitenzorg, waar vele bekende dravers vandaan kwamen. In zijn boek verhaalt hij van de oprichting en de aankoop van de stoeterij en van zijn ervaringen met paardenmensen.

Wim Nas schreef het boek op de eerste plaats om een beeld neer te zetten van de tijd waarin hij leefde. Hij vond dat zijn ouders weinig vertelden over hun tijd maar gelukkig waren er tijdgenoten die konden verhalen van gebeurtenissen die zich afspeelden. Hij wilde dat volgende generaties meer zouden weten over de tijd waarin zijn generatie leefde en hij heeft het prachtig op papier gezet. In het laatste hoofdstuk "AFSCHEID" beschrijft hij hoe velen om hen heen wegvallen en zegt hij: "*Ik moet opschieten anders is het niet af voor ik zelf aan de beurt ben*". Gelukkig heeft hij het nog voltooid.

Maria Loonen

Wilt u het boek van Wim Nas aanschaffen?

Dan kunt u nu intekenen op het boek dat verschijnt in februari 2011.
De prijs is € 18,50 te voldoen bij levering.

Stuur onderstaande bon (of maak een kopie) naar:
Streekmuseum Lingewaard
Flierenhofstraat 26
6681 BZ Bommel

Of mail uw voorintekening naar streekmuseum@planet.nl

Naam:

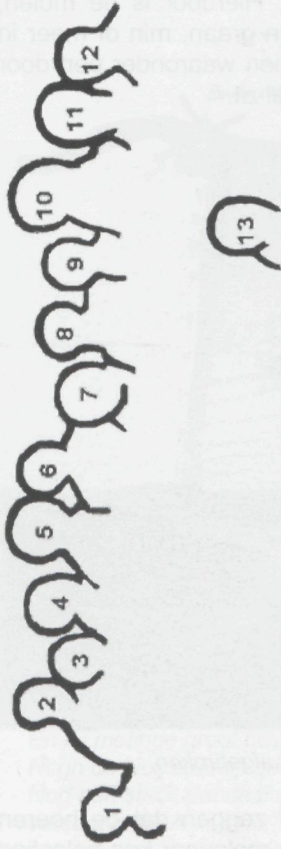
Adres:
.....

Wil graag intekenen op het boek
Mensen, paarden en paardenmensen.
Het levensverhaal van Wim Nas.

Aantal exemplaren á €18,50:

Wandelclub VOGIDO

In de jaren 60 van de vorige eeuw was in Bemmel een wandelclub actief. De naam van de club was VOGIDO, welke letters stonden voor de welsprekende zin: Voor Ons Genoegen Is Dit Opgericht.

Het was ook een genoeg bij de wandelclub. Zondagse wandeltochten en trainen voor de Nijmeegse Vierdaagse. De wandelclub had ook een mooie, behoorlijk grote vlag. Die was gemaakt door Thea Heijmen, een van de leden van de club. In de periode dat er geen wandeltochten werden gehouden waren er clubavonden in de blokhuut aan de Dr. Poelstraat. Het was er lekker warm en er werden spelletjes gedaan.

Deze foto werd gemaakt op 5 juli 1964 in het recreatiepark "De Beekse Bergen" in Wanroy. De groep maakte een uitstapje van een paar dagen. Niet alle leden van de wandelclub waren erbij. Op de foto dragen alle meisjes vrijetijdskleding, maar bij wandeltochten werd een uniform gedragen. Bloes, sweater, rok en sokken in wit en een rose sjaltje. En gym schoenen!

Op de foto vanaf links: onbekend, Toos Rijken, Loes de Man, Ida Heijmen, Dinie Buurman, Trudy Klaassen, Riet Wegman, Cilly Ahoud, Annie Jansen, ? Willems, Elly van Turnhout, Maria van Gelder en op de brug liggend ? Willems. De twee zussen, Ans en Riet Willems, zijn een tweeling en bijna niemand kon hen uit elkaar houden.

Molenwei, 300 jaar op de kaart

Een van de oudste gedeelten van Bemmelse is de Molenwei. Het ligt in de historische dorpskern van Bommel². De naam herinnert aan het land waar de molen gestaan heeft. De Bommelse molen was een zogenaamde standerdmolen, het oudste houten molentype. Bij een standerdmolen staat het molenhuis op een zogenaamde standerd, ook wel staak genoemd. Dat is een rechtopstaande, ongeveer 60-80 cm dikke stam. Het huis rust op de bovenkant van de standerd op een stormpen. Een tweede steunpunt voor het huis is de zetel halverwege de standerd. Het midden van het huis zit wat meer naar achteren vanwege het gewicht van het wiekenkruis. Hierdoor is de molen, afhankelijk van de hoeveelheid in het huis opgeslagen graan, min of meer in evenwicht. Aan de achterzijde is vaak een kapje te zien waaronder een door de wind aangedreven hijsas voor zakken graan en meel zit.

Bommelse molen voor 1925, het jaar waarin de molen wordt afgebroken.

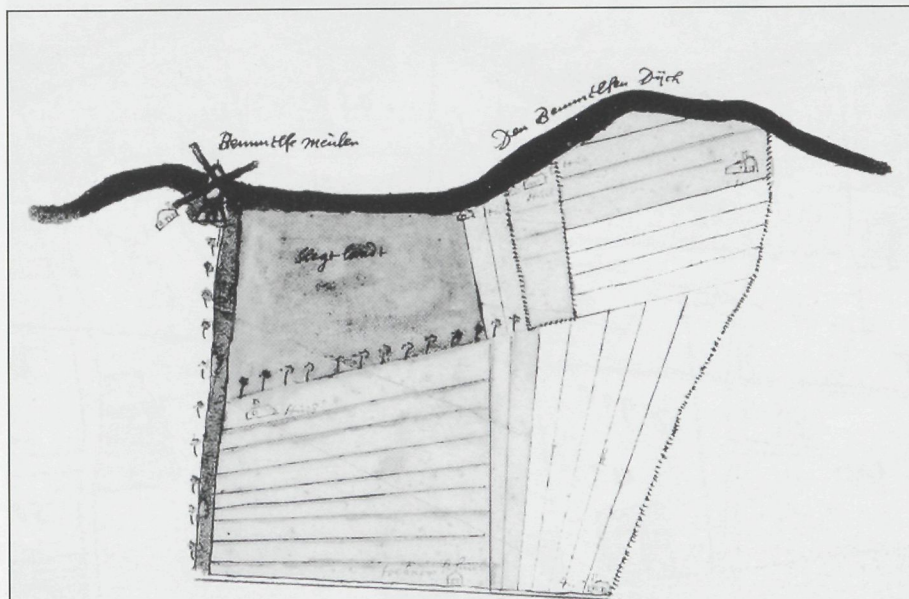
De Bommelse molen was een dwangmolen, dat wil zeggen dat de boeren verplicht waren om hier hun graan te laten malen. De molenaar kon belasting innen door - bijvoorbeeld een tiende - van het graan op te eisen. Dit recht van molendwang is in West-Europa al in de twaalfde eeuw ontstaan. De

² Zie het rapport Historische dorpskern Bommel, een uitgave van het Gelders Genootschap in opdracht van de gemeente Bommel, januari 1998.

Bemmelse molen werd door de hertog van Gelre in 1403 in leen gegeven aan Johan van Ambe. De molen en het windrecht behoorde toe aan de eigenaar van kasteel De Kinkelenburg te Bommel.

18^e eeuw

Het land dat bij de molen ligt wordt al vroeg 'Molenwei' genoemd. Het gebied wordt in 1722 in kaart gebracht naar aanleiding van een geschil over de grootte van de wei bij de molen. Het land ligt zo laag dat het "slegt land" genoemd wordt.

Caarte van Antoni Goris Meulenweij gelegen tot Bommel in den Ampts van Overbetuwe langs de Bommelschen dijk met het boven eijnde bij de meulen, binnen dijcks sijnde op de overgebleven lijst geschat op drie mergen.

En bij metinge groot bevonden	Merg h roede
Nogh de weij daaruijt gedijckt wordt	4 - 0 - 10
Nog een stuck dat daar uijt is	1 -- 1 - 6
vercogt letter A	0 - 1 -- 25

Samen	5 -- 2 - 41

NB:

Hier op de landt staan 3 a 4 huijsen of woninge en een toebacxschuij
Gemeten door mij Jacob Couwater verede Lantmeter den 3 julij 1722

19^e eeuw

Bijna 100 jaar later, rond 1810, zijn er ten behoeve van de grondbelasting kaarten gemaakt waarop alle percelen ingetekend zijn. Deze verpondingskaarten dienden samen met de verpondingskohieren om een rechtvaardige heffing van de grondbelasting mogelijk te maken. De verpondingskaart is de voorloper van de kadastrale atlas van 1832.

Verpondingskaart van ca 1810.

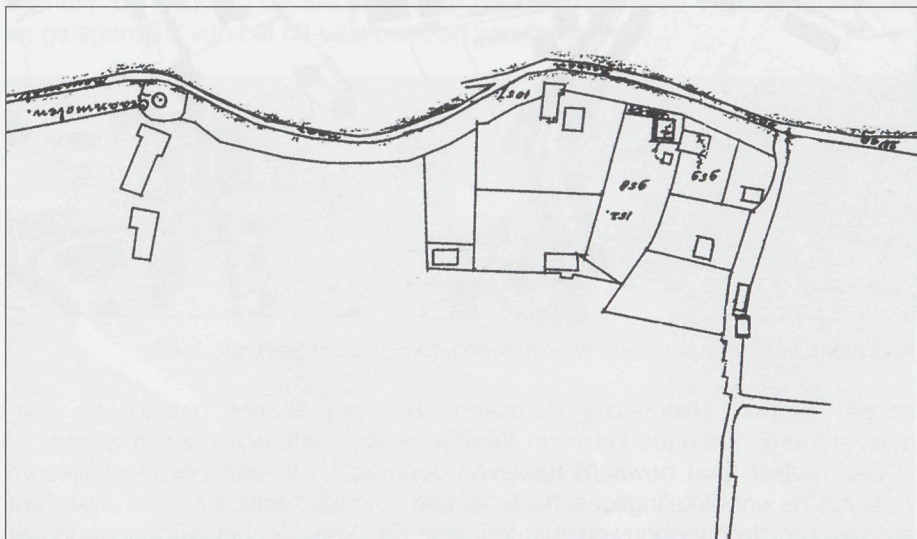
Hier boven zien we een deel van de verpondingskaart die, voor de vergelijking met de kaart uit 1722 op de kop is weergegeven. Op de kaart zien we de slingerende dijk met linksboven de molen. Het gebied is ten opzichte van 1722 verder verkaveld maar de structuur met de iets glooiende lijn van rechtsboven naar midden onder en de rechte lijn van de perceelsgrenzen onder is nog goed te herkennen. Er zijn enkele boerderijen en schuren bijgebouwd.

De weg die rechts op de kaart van beneden naar boven loopt is een deel van de tegenwoordige Molenwei. De aftakking naar rechts is het Oude Kerkhof die naar de Dorpsstraat loopt. Zo op het oog heeft die weg weinig met de molen te maken, maar dat is slechts schijn. Bij het huis rechtsboven op de kaart loopt

de perceelsgrens onder het huis naar links en dan naar beneden naar de boerderij met een schuine punt. Op die perceelsgrenzen liep vroeger een smal paadje dat uitkwam op de weg die langs de boerderijen in het midden van de kaart liep, naar links richting de molen. Die weg is het vervolg van de Molenwei.

20^e eeuw

In 1907, weer ongeveer 100 jaar later, is onderstaand kaartje gemaakt van een deel van dit gebied in verband met de overdracht van de percelen 958 en 959 van mijn overgrootouders naar mijn grootvader.

Extract uit 1907 van een kadastrale kaart, Bemmel sectie F, schaal 1 op 2500.

In vergelijking met de kaart uit 1810 zijn er die 100 jaar in de Molenwei twee huizen bij gekomen en zijn de twee boerderijen langs de dijk gewijzigd. De boerderij die mijn overgrootouders in 1876 kochten, stond in 1810 tegen de voet van de dijk. In 1888 is de boerderij afgebrand en daarna iets verder van de dijk, op perceel 959, weer opgebouwd. De boerderij daarnaast met schuur, is een kwartslag gedraaid ten opzichte van 1810.

Rond 2000, weer 100 jaar later, is er wel het een en ander veranderd. De molen is lang geleden afgebroken (in 1925) en ter plaatse is rond 1970 een afrit gemaakt naar de nieuwbouwwijk De Klappenburg. Het gebied rondom de molen is ingrijpend gewijzigd, waarbij een deel van de weilanden plaats gemaakt heeft voor nieuwbouw. Het rechterdeel op de kaart is grotendeels nog steeds vergelijkbaar met de kaart uit 1722.

Kaart met de begrenzing van het beschermd dorpsgezicht Bemmelerwaard, 2000.

In het rapport Historische dorpskern Bemmelerwaard is het gebied als volgt gewaardeerd: "De oude kern van Bemmelerwaard is van cultuurhistorische waarde en is een relatief gaaf bewaard gebleven voorbeeld van een oeverwal/dijkdorp, waarvan de ontwikkelingsgeschiedenis nog duidelijk herkenbaar en afleesbaar is (o.a. aan de onbebouwde ruimten, aan de Waaldijk, het wegenpatroon en aan de bebouwing) en waarvan het dorps karakter grotendeels behouden is gebleven".

Adri Stuart

Internet wetenswaardigheden

Databank Digitale Dagbladen

De koninklijke bibliotheek heeft een nieuwe dienst op hun website beschikbaar gesteld waarbij ongeveer één miljoen krantenpagina's uit de periode 1618 – 1940 online te raadplegen zijn. De verzameling wordt nog steeds aangevuld, ook met materiaal uit de periode 1940-1995. De selectie bestaat uit Nederlandse nationale, regionale, lokale en koloniale dagbladen (acht miljoen pagina's) vanaf de eerste krant uit 1618 tot aan kranten uit de twintigste eeuw.

Zie <http://www.kb.nl/hrd/digi/ddd/index.html>

Soms gaat er iets mis

In dit geval bij het verhaal over de familie Van Engen. De heer H.W.M. Bergamin maakte ons attent op het volgende. In het kringblad van januari 2010 staat op bladzijde 20 in het verhaal over de familie Van Engen een foto, waarop burgemeester Persoon, mevrouw Van Engen en wethouder Van Dalen zijn te zien. In de begeleidende tekst staat dat burgemeester Persoon in 2001 namens de koningin de versierselen uitreikt, behorende bij de Orde van Oranje Nassau. Deze uitreiking gebeurde echter tien jaar eerder, in 1991, door burgemeester Bergamin, ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van stomerij 'De Vlinder'. De felicitatie door de heren Persoon en Van Dalen was ter gelegenheid van het 60-jarig bestaan van de stomerij.

Uitreiking van de Orde van Oranje Nassau aan mevrouw van Engen.

Mevrouw Marijke Hermesen-Jansen schreef over de foto op de middenpagina van januari 2010. De persoon op nummer 22 is zeker niet Jan van Meegen, die geboren is in 1906 en toen dus veel ouder was. Wie het wel is, kan ze ook niet met zekerheid zeggen.

Met hartelijk dank aan de heer Bergamin en mevrouw Hermesen-Jansen voor hun oplettendheid.

Joop Verburg

Oude beuk geveld

De Kinkelenburg 21-6-2007

Bemmel – De beeldbepalende beuk voor kasteel de Kinkelenburg in Bemmel is gistermorgen geveld. De boom is ziek. De grote boosdoener is een reuzenzwam die onder de grond in de wortels van de beuk kruipt. De agressieve parasitaire schimmel heeft het

vooral gemunt op de stabilisatiewortels. Een stevige storm had de boom met wortel en al uit de grond kunnen rukken. Omdat op het grasveld voor het kasteel met regelmaat feesten worden gehouden – afgelopen weekend nog de taptoe – durfde de gemeente

Lingewaard het niet aan de zieke beuk nog langer te laten staan. De oude bruinbladige beuk – *Fagus sylvatica* 'Purpurea' – was 135 jaar oud, was 25 meter hoog en had een stamomtrek van 380 centimeter.

Foto Erik van 't Hullenaar

Uut de ouwe deus

Altied ston tie op 't gres bij De Kinkelenburg. De grote boom! As kienderen wisten wij nog niet dat 't 'n beuk was. De boom was d'r gewoon, altied! 135 jaor ston tie daor en nou wier de reus geveld. Ik vond 't knipsel ien de ouwe deus. Op de foto lig tie ien stukken op de grond. Zund is 't. A'k d'r langs kom mo'k altied efkes kieken, want ik mis 'm wel. Gelukkig he'k nog foto's van de boom.

De beuk het heel wat meegemaakt. Oorlog, vrede, trouwerijen, ienhuldigingen, schuulen vur de regen, kermis, ruzie, zatlappen, mit tot ien onze dagen ok nog de Bemmelse Dweildag en nog veul andere dingen. Ien de stam waren namen gesnejen van geliefden. Veul pasgetrouwde stellen lieten 'n foto maken bij die boom. Ik heb eiges ok 'n trouwfoto bij de beuk. 't Viel toen niet mee um op al die wortels 'n plek te vienden um goed te blieven staon vur de foto. De reus was ok speulplek vur de kienderen. Raojen hoe dik of tie was en spelletjes as vestoppeltje en vengeltje doen. Mar nou is tie weg!

Ok op de mert wieren lôts bomen gekapt. Mar liefs vieftien op een dag. Ien de krant ston dat d'r vier bomen waren gekapt, mar dat waren d'r effe meer. De beuken bij de kerk waren nog altied mooi, mar die waren niet mer zo gezond he'k mien laoten vertellen. Ze stonden mooi ien 't blad, toen ze d'r aon gingen. Zokke dikke bomen as bij de Kinkelenburg en bij de kerk zien wij niet mer trug.

Maria Janssen

Karikaturen van bekende Bemmelnaren (2)

Tekening: J. van Eijssen, tekst: A. Wierink

W. van Elk, burgemeester van Bemmel

De Burgervader – hij heet Willem –
Die komt ook voor op deze film.
Een man als Churchill, reken maar,
Zijn kracht – die zit in zijn sigaar

Wanneer je hem daar zo bekijkt,
Zo sprekend als dat prentje lijkt,
't Is of die mond zó zeggen kon:
"Vooruit we lenen nog een ton".

De Hoenderik

Deze maand, september 2010, wordt aan de Van Nispenlaan in Bommel een nieuwe zwembad annex fitnessruimte in gebruik genomen. Hiermee komt een eind aan ruim veertig jaar zwemmen in het instructiebad De Hoenderik aan de Cuperstraat. Tijd om even terug te kijken hoe dat zwembad destijds tot stand is gekomen.

Begin 1951 vraagt het bestuur van de Rooms-Katholieke ULO-school in de parochie van de H. Donatus te Bommel, om medewerking aan de bouw van een gymnastieklokaal. De school heeft op dat moment 136 leerlingen maar wil het lokaal, als het klaar is ook graag beschikbaar stellen voor gymnastieklessen van alle andere Bommelse leerlingen. Dat zou betekenen dat er 580 leerlingen gebruik van zouden maken. Het gemeentebestuur staat hier wel positief tegenover, maar ja, de kosten zullen minstens 75.000 gulden bedragen en dat bedrag is zo vlak na de oorlog echt niet beschikbaar.

Omdat het land "economisch, financieel en monetair" in zeer ernstige moeilijkheden verkeert, heeft men van rijkswege gevraagd om gemeentelijke investeringen tot het uiterste te beperken en alles wat niet in een directe nood voorziet achterwege te laten. Daarbij komt dat het vak lichamelijke oefening wel gegeven kan worden omdat een bestaande cafézaal voor dit doel beschikbaar is gesteld. Velen van u weten dit vast nog, gymlessen in zaal Ebbers aan Sandershof. De buitenlessen voor het lager onderwijs werden gegeven op het kermisterrein, het huidige Meestersplein. Kunt u het zich nog herinneren, de kleine keitjes van dit plein, die bij een valpartij zo lekker in je knieën bleven hangen?

Er is dus geen geld en het verzoek wordt niet ingewilligd. De school gaat in beroep bij Gedeputeerde Staten van Gelderland. Ook zij zien dat de situatie voor wat betreft gymnastiekonderwijs verre van ideaal is, de cafézaal die wordt gebruikt heeft oorlogsschade en ziet er zeker aan de buitenkant haveloos uit. Maar Gedeputeerde Staten van Gelderland besluit toch dat onder de omstandigheden van die tijd er geen andere mogelijkheid is dan het beroep ongegrond te verklaren. Het rooms-katholiek kerkbestuur van de H. Donatus is niet tevreden en gaat in beroep bij de Raad van State.

Op 6 maart 1952 wordt het besluit van Gedeputeerde Staten vernietigd omdat duidelijk is dat de gebruikte zaal niet voldoet. Sinds de Lager Onderwijswet van 1920 behoort lichamelijke oefening tot de verplichte vakken en de bouw van dit gymnastieklokaal zou vallen binnen de normale eisen aan het geven van lager onderwijs.

De gemeente wordt verplicht financiële medewerking te verlenen aan de bouw van een gymnastieklokaal voor de rooms-katholieke lagere scholen in Bemmeler. Toch duurt het hierna nog drie jaar voor het kerk- en schoolbestuur van de H. Donatus een nieuw verzoek indient bij het College tot het beschikbaar stellen van grond voor de bouw van een gymnastieklokaal.

Wat er tussen 1955 en 1961 gebeurt is niet bekend, maar op 13 januari 1961, wordt een voorstel behandeld in de Raad van de gemeente Bemmeler waarin het eerder genoemde verzoek tot bouw van een gymzaal wordt uitgebreid. Inmiddels is het college van inzicht veranderd en wordt voorgesteld dat de gemeente zelf een lokaal bouwt en in eigen beheer exploiteert. Het lokaal dat overdag door scholen gebruikt wordt, kan dan 's avonds voor sportclubs worden gebruikt. Een dergelijk gebouw, in handen van de gemeente, kan beter beheerd worden. De Raad gaat akkoord met het voorstel en de voorbereidingen starten.

Dan wordt duidelijk dat op een vrij eenvoudige wijze en met betrekkelijk weinig meerkosten het plan kan worden uitgebreid met een instructiebad, zodat schoolzwemmen mogelijk gemaakt kan worden. Het Rijksschooltoezicht voor het lager onderwijs juicht het plan toe. Het zou een streekinstructiebad moeten worden voor de klassen vijf en zes van het lager onderwijs.

Waarom was men enthousiast over schoolzwemmen?

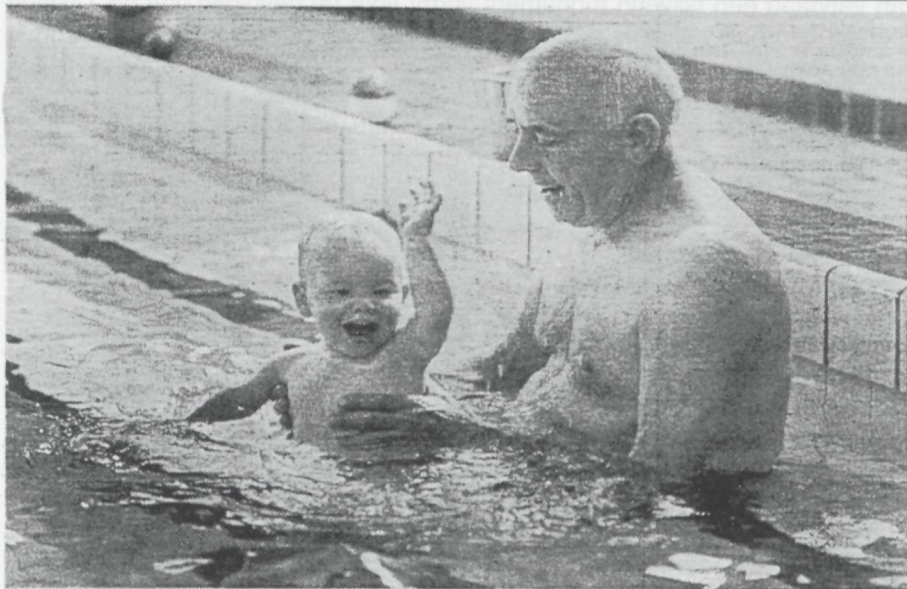
- Praktisch
Mensen die kunnen zwemmen kunnen zichzelf redden en de geëfende zwimmers kunnen in geval van nood anderen redden.
- Hygiënisch
Zwemmen heeft een gunstige invloed op de ademhalingsorganen, en de ontwikkeling van rug- en buikspieren. Het lichaam wordt gehard tegen temperatuurswisselingen, zwemmen werkt kalmerend voor mensen die zenuwachtig van aard zijn. Het lichaam wordt gereinigd en de huid gaat beter functioneren, zodat er minder kans op infectie bestaat.
- Karaktervormend
Zwemmen bevordert het zelfvertrouwen en is alleen te leren met wilskracht en doorzettingsvermogen. Zwemmen leren in groepsverband bevordert het saamhorigheidsgevoel.

Het grote voordeel van een instructiebad was natuurlijk ook dat er het hele jaar door gezwommen kon worden, iets waar een buitenbad in Nederland niet tegenop kan.

In de raadsvergadering van 29 april 1971 werd aan het instructiebad de naam 'De Hoenderik' gegeven om terug te denken aan de Betuwse naam voor de plukmand met haak die werd gebruikt speciaal bij het plukken van de kersen.

En zo kon het gebeuren dat ruim vijftien jaar na de eerste afgewezen aanvraag voor de bouw van een gymzaal uiteindelijk een gymzaal met instructiebad kon worden geopend, een primeur in de regio. Een bad waarin meerdere generaties uit deze regio het zwemmen hebben geleerd en waar jong en oud veel plezier aan hebben beleefd, getuige het krantenknipsel uit 1993.

De Hoenderik voor jong en oud

BEMMEL - Zonder vlagvertoon heeft De Hoenderik vorige week voor het eerst als Sportfondsenbad het zwemseizoen geopend. Wel werden voor een dag de tarieven verlaagd en kreeg het publiek een gratis consumptie.

Op het eerste gezicht is er na de privatisering niets veranderd. Doch, achter de scher-

men bruist het van activiteiten. Het personeel heeft nu de bedrijfsvoering in eigen hand. Het management is momenteel bezig het aantal bezoekers op te krikken. Er zijn bijvoorbeeld plannen in voorbereiding om een terras te creëren en eens per week een busdienst voor ouders in op te zetten. Deze doelgroep kan dan een gecombineerd

kaartje kopen voor het zwemmen en vervoer. Verder zijn er speciaal opgeleide mensen voor het begeleiden van doelgroepen als trimzwemmen, zwangerschapszwemmen, aquarobic en zoals op deze foto, baby- en peuter- en kleuterzwemmen in water van maar liefst 31 graden. (foto Sjaak Veldkamp)

Het einde van het ene tijdperk is het begin van een nieuw. Wie weet, zullen volgend jaar de muziekverenigingen van Bemmeler Hoenderik gebruiken als oefenruimte.

Adi van Ooijen

Architectuur en stedenbouw uit de wederopbouw

Vernieuwing en traditie tussen Nederrijn en Waal: architectuur en stedenbouw uit de wederopbouwperiode (1940-1965) in de gemeente Lingewaard.

Inleiding

De onderstaande tekst is een selectieve weergave van de door mij gehouden lezing over een uniek deel van het Lingewaardse erfgoed dat tot op de dag van vandaag een blijvend monument vormt voor de gevolgen van de Tweede Wereldoorlog alsook voor de tomeloze energie en het geloof in de toekomst van de inwoners van Lingewaard in de jaren daarna. De (her)bouwactiviteiten uit de jaren 1940-1965 bepalen in hoge mate de identiteit van Lingewaard en leveren daarmee een belangrijke bijdrage aan het unieke karakter van dit tussen de Nederrijn en Waal gelegen gebied. Aanleiding voor de lezing was het verzoek van de gemeente Lingewaard aan het Gelders Genootschap om een onderzoek in te stellen naar cultuurhistorische waardevolle architectuur en stedenbouw uit de periode 1940-1965 in Lingewaard.

Het resultaat van het vanaf de openbare weg uitgevoerde onderzoek is een inmiddels opgeleverd rapport dat een eerste overzicht geeft van waardevol erfgoed uit die periode. Dit rapport kan weer worden ingezet om te komen tot een vervolgonderzoek ten behoeve van de aanvulling van de gemeentelijke monumentenlijst. De informatie biedt tevens de mogelijkheid het ruimtelijk kwaliteitsbeleid van de gemeente verder te verfijnen. De onderstaande tekst geeft in vogelvlucht een beeld

Door ir. G.M. Leeuwenberg ontworpen reeds als gemeentelijk monument beschermde R.K. kerk Onze Lieve Vrouwe ten Hemelopneming te Huissen (1948-1950, toren 1961). Onderdeel van een bebouwingsensemble dat in hoge mate het, grotendeels in het kader van herstel van oorlogsschade ontstane, waardevolle historische stadsbeeld van de zuidelijke helft van de stadskern van Huissen bepaald. Onderdeel van de bebouwing zijn een pastorie, een voormalig klooster, een scholencomplex, winkel-woonhuizen, arbeiderswoningen en een notariswoning.

van de ontwikkelingen na de oorlog en presenteert enkele van de belangrijkste nieuwe bouwwerken uit die periode in de gemeente Lingewaard.

Gemeentelijk beleid tot op heden

Reeds in het midden van de jaren negentig van de vorige eeuw hebben de voormalige gemeenten Bemmelen en Huissen enkele toppers uit de wederopbouwperiode (1940-1965) aangewezen als gemeentelijk monument. Dit zijn voornamelijk kerken zoals bijvoorbeeld de RK Onze Lieve Vrouwe ten Hemelopneming kerk aan de Langekerkstraat te Huissen. Hiermee behoorden ze tot de eerste gemeenten in Gelderland die vooruitlopend op toekomstig rijksbeleid zelf de verantwoordelijkheid namen om objecten uit een belangrijke periode van hun geschiedenis te beschermen en daarmee de aanwezige cultuurhistorische en ruimtelijke kwaliteiten te borgen. In de jaren negentig van de vorige eeuw zijn de meest waardevolle bouwwerken uit de periode tot 1940 al geïnventariseerd en op de gemeentelijke monumentenlijst geplaatst. Nog niet zolang geleden is het naoorlogse erfgoed in de voormalige gemeente Gendt in kaart gebracht. Het huidige onderzoek betreft dan ook het naoorlogse erfgoed in het overige deel van de gemeente.

Het begrip Wederopbouw

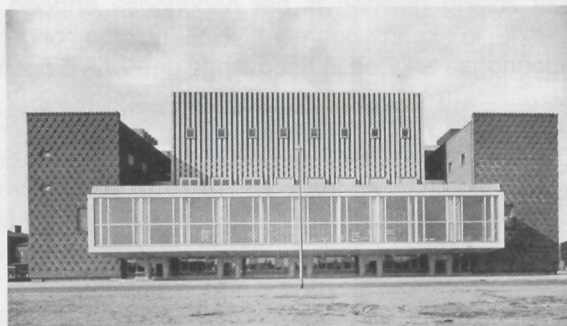
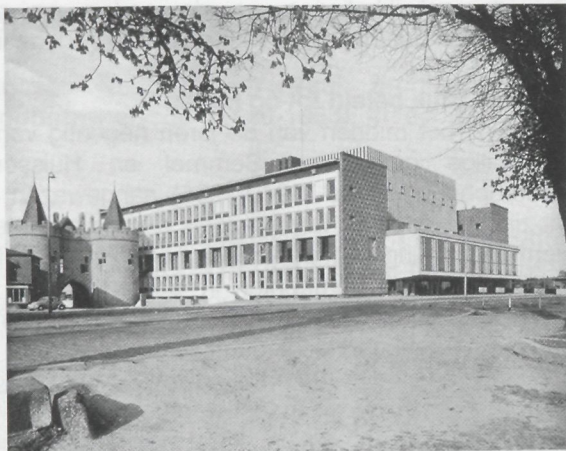
De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) hanteert in dezen de volgende begripsbepaling: 'Het erfgoed van de wederopbouw omvat de resultaten van (steden)bouwkunst en landinrichting uit de periode 1940-1965 en sluit daarmee aan op het jongere erfgoed uit de periode 1850-1940. De wederopbouw omvat zowel het feitelijke herstel van de oorlogsschade in de bestaande omgeving als het naoorlogs herstel van de algemene bouwproductie en de daarmee gepaard gaande omvangrijke stads- en dorpsuitbreidingen (vroeg-naoorlogse wijken), aanleg van haven- en industriegebieden, infrastructurele werken, herinrichting van het landelijk gebied en wederopbouw van boerderijen. Ook de interieurs en de toegepaste kunst in en aan architectuur uit de periode 1940-1965 behoren tot het onderzoeksgebied.'

De architectuur en stedenbouw uit de naoorlogse periode is te beschouwen als een belangrijke en spannende ontwikkeling in de Nederlandse architectuurgeschiedenis. Het was een periode van vernieuwing op het gebied van architectuur door nieuwe materialen en werkwijzen. Het stedenbouwkundig ontwerp kenmerkte zich door nieuwe verkavelingspatronen, nieuwe wijkopbouw en een steeds belangrijker rol van het verkeer als ordeningsprincipe. De vroeg-naoorlogse gebouwen en wijken verdienen dan ook meer aandacht voor de bestaande - soms verhuld geraakte - (steden)bouwkundige kwaliteiten. De belangstelling en waardering voor het erfgoed van de wederopbouwperiode nemen de laatste jaren gestaag toe. Ook bij de overheid is er sprake van een toenemende aandacht voor het naoorlogse erfgoed. Zo heeft de RCE sinds 2001 een meerjarig

onderzoeksproject uitgevoerd om een landelijk referentiekader op te bouwen. Dit project omvatte een 25-tal studies van gebouwtypen, grotendeels gebaseerd op literatuuronderzoek en reeds beschikbare veldkennis. Hierbij is een breed spectrum aan gebouwtypen onderzocht om de diversiteit van cultuurhistorie, architectuur en bouwtechniek scherper in beeld te krijgen: van raadhuis tot kruisgebouw, van sportaccommodatie tot winkelcentrum. Door de RCE is ook een Wederopbouwdatabase samengesteld op basis van literatuuronderzoek waarin per gemeente de meeste waardevolle bouwwerken zijn opgenomen.

In de periode 2007-2011 zal het Rijk 200 topmonumenten uit de periode 1940-1965 gaan aanwijzen als van rijkswege beschermde monumenten. In het najaar van 2007 is de lijst met de eerste 100 te beschermen monumenten door minister Plasterk van Cultuur openbaar gemaakt. Dit heeft voor Gelderland o.a. geresulteerd in de aanwijzing van het fraaie Provinciehuis in Arnhem (1955) van de architecten Vegter, Brouwer en Deurvorst als rijksmonument.

Inmiddels hebben veel gemeenten hun erfgoed uit de Wederopbouwperiode in kaart gebracht en de meest waardevolle objecten en complexen van dit snel verdwijnende erfgoed aangewezen als gemeentelijk monument of een plaats gegeven in hun ruimtelijk kwaliteitsbeleid.

Het Provinciehuis te Arnhem (1954-1955, architecten Vegter, Brouwer en Deurvorst) een van de meest sprekende voorbeelden van Shake-Hands architectuur in Gelderland verkreeg onlangs de status van rijksmonument en maakt deel uit van de landelijke top 100 van erfgoed uit de wederopbouwperiode (uit: Forum 10 (1955) 4-5, p.112).

Oorlogsschade en planvorming voor de wederopbouw van Lingewaard

Tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn veel dorpen in Lingewaard geheel of gedeeltelijk verwoest. Gelderland was dan ook een van de zwaarst getroffen provincies. Op 17 september 1944 kwamen bijvoorbeeld Gendt en andere dorpen in de frontlinie te liggen met als gevolg de nodige bombardementen en hevig

*Zware verwoestingen aan de Dorpstraat in Gendt
(Fotocollectie Historische Kring Gente).*

granaatvuur. In Gendt werden in totaal maar liefst 210 panden verwoest terwijl daarnaast ook vrijwel alle overige panden werden beschadigd. De gemeente Lingewaard neemt een bijzondere positie in als een van de weinige

*Detail wederopbouwplan Gendt
(GA Lingewaard).*

gemeenten in Gelderland waar voor alle kernen wederopbouwplannen zijn gemaakt. De zware oorlogsschade had tot gevolg dat nagenoeg alles herbouwd moest worden. Alle plannen zijn gemaakt door bekende architecten en stedenbouwkundigen als G.L. van Straaten (1896-1978) uit Arnhem en ir. W. Verschoor uit Den Haag. De eerste ontwierp o.a. de plannen voor Angeren, Bemmelen, Gendt en wellicht ook Doornenburg. Verschoor heeft het plan voor Huissen ontworpen. De stedenbouwkundige plannen zijn alle in de geest van de opvattingen van de Delftse School tot stand gekomen. Aangezien ook de bebouwing grotendeels volgens deze traditionalistische visie tot stand kwam, vertonen alle kernen in stedenbouw en architectuur een

grote mate van eenheid en samenhang hetgeen een belangrijk aspect vormt van de huidige ruimtelijke kwaliteit en ook in hoge mate bijdraagt aan het unieke karakter van dorp, stad en platteland in Lingewaard.

De Delftse School

Vrijwel alle in Lingewaard in de wederopbouwjaren gerealiseerde gebouwen zijn, zoals reeds hierboven vermeld, uitgevoerd in de stijl van de Delftse School die toen haar laatste bloeiperiode beleefde. De grondlegger van deze traditionalistische stroming in de architectuur uit de jaren 1925-1955 was de Delftse hoogleraar prof. ir. M.J. Granpré Molière (1883-1972). Geënt op recente ontwikkelingen zoals het door hem in samenwerking met P. Verhagen en A.J.Th. Kok ontworpen Tuindorp Vreewijk (1916-1919), keerde hij zich tegen de woningbouw van het Nieuwe Bouwen in de vorm van anonieme meergezinswoningen en greep hij terug op de traditionele eengezinswoning met tuin. Dit betekende ook het afwijzen van de voor het Nieuwe Bouwen kenmerkende glaswand als gevel. Het harmonische zwaartepunt van het huis,

dat het gezin van de buitenwereld scheidde, moest immers binnenskamers blijven.

Karakteristiek voor de Delftse School is de op de menselijke schaal gebaseerde architectuur, de toepassing van streekeigen materialen, handvorm bakstenen en met pannen gedekte zadeldaken voorzien van duidelijk gemarkeerde schoorstenen. Deze laatsten vormen vaak de tuit van een tuitgevel waardoor ze meer zijn dan alleen een schoorsteen en zelfs een essentieel onderdeel vormen van de vormgeving.

Een belangrijk onderdeel van de architectuur zijn de roedenverdelingen in de ramen die de sobere, vaak ro-

Karakteristieke details van Gelderse architectuur in de stijl van de Delftse School uit de jaren 1945-1950.

buuste architectuur een vriendelijke, romantische en vaak zelfs elegante uitstraling geven. De ambachtelijk verwerkte materialen moesten voorkomen dat de bewoner de indruk kreeg dat zijn huis een serieel vervaardigd product was, eender als alle andere. Zijn huis was echter uniek en representeerde, niet minder dan een kerk of een raadhuis, de eeuwige architectuur die door het ambachtelijke aspect naast een stoffelijke ook een geestelijke dimensie had gekregen. In de woningbouw liet men zich inspireren door de 'Oud Hollandsche' bouwkunst uit de late zestiende eeuw en de zeventiende eeuw.

Een goed beeld van de vroegste wederopbouwarchitectuur in de stijl van de Delftse School in Gelderland geeft het jaarverslag van het Gelders Genootschap uit 1941. Dit jaarverslag behandelt uitgebreid de in de trant van de Delftse School uitgevoerde wederopbouwplannen voor Wageningen, Scherpenzeel en Niftrik. Het volgende citaat geeft treffend weer hoe er gedacht werd over architectuur. Deze opvattingen zouden tot het midden van de jaren vijftig stand houden in Gelderland.

Hoe verschillend ook de objecten zijn van aard, bestemming en situatie en welke architect zijn medewerking aan de totstandkoming van het bouwwerk heeft verleend, alle gebouwen, welke weer zijn opgebouwd, hebben iets met elkaar gemeen, dat niet direct onder woorden kan worden gebracht, maar waarmee iedere Nederlander zich min of meer verwant gevoelt. De verklaring hiervan is waarschijnlijk gelegen in een streven op cultureel gebied, dat reeds door figuren als Prof. Granpré Molière, de Bazel, Hanrath en Kropholler voor meer dan 20 jaar is ingeleid, en dat ook altijd het streven is geweest van de Geldersche Schoonheidscommissie, maar dat zich eigenlijk pas de laatste jaren als een begin van een stijl manifesteert. Het is een streven, hetwelk gedragen wordt door de overtuiging, dat op cultureel terrein geschiedenis en traditie niet straffeloos kunnen worden genegeerd, een streven, waarbij men bewust wil aanknoopen aan het goede en typisch vaderlandsche, dat onze voorvaderen ons hebben nagelaten. Het is een cultureele beweging, welke zich niet wil laten beïnvloeden door modestroomingen van den tijd, maar juist deze periode van vertechniseerde civilisatie kritisch onder oogen wil zien. Het zoeken naar het goede en het ware wordt hierbij in het algemeen hooger gewaardeerd dan het streven naar het zg. moderne of nieuwe. Aan deze cultuurbeweging is vooralsnog weinig "profetisch" te ontdekken, het is veel meer een eenvoudig willen dienen met goed vakmanschap en met het ambachtelijk zuivere, waarbij vormgeving niet wordt bepaald door persoonlijke visies of door een hang naar aesthetische effecten, maar door een zuivere wezensbepaling van de te maken werken Het geheele wederopbouwwerk in Gelderland draagt de kenmerken van het rustig bezonnene, het nuchter-zakelijke en van het bewust willen aansluiten aan de traditie en aan de omgeving.

Voor wat betreft de vroeg-naoorlogse jaren neemt in dit kader de in 1946 verschenen publicatie "Onze Bouwkunst van allen dag" van ir. S.J. van Embden een bijzondere plaats in. Van Embden was verbonden aan het Gelders Genootschap waarvan de architecten toentertijd de principes van de Delftse School aanhingen. Het betreffende boek geeft tal van uitgangspunten voor het ontwerpen van een gebouw die allen gebaseerd zijn op de opvattingen van de Delftse School. Volgens het voorwoord was het boek met name bedoeld als inspiratiebron voor kleine bouwopgaven op het platteland. Het boek richtte zich niet zozeer op de ervaren ontwerpers, maar meer op de beginnelingen en de zwakkere vakbroeders. Op deze wijze werd getracht de bouwkunst op het platteland op een hoger niveau te tillen volgens de principes van de Delftse School.

Woningbouw

Een aspect dat direct opvalt als we kijken naar de naoorlogse woningbouw zijn de bijzondere fraaie in vrijwel elk dorp in de jaren 1946-1949 gerealiseerde tuindorpjes. Voorbeelden zijn onder andere de Bosweistraat en omgeving in Bemmelen, de Essenpasstraat en omgeving in Gendt (gemeentelijk monument) en de Vlastenstraat in Doornenburg. Bij deze woningen horen vaak schuurtjes voor kleinvee en ruime (moes)tuinen zodat de bewoners in zekere mate zelfvoorzienend konden zijn. De woningwetwoningen zijn allemaal ontworpen door architect Charles H.B. Estourgie, gemeentearchitect van Bemmelen. Voor architecten verschenen richtlijnen van overheidswege zoals de in 1946 verschenen 'Voorlopige wenken voor het ontwerpen van eengezinshuizen' en de 'Voorlopige wenken voor meergezinshuizen'. De voorschriften hadden betrekking op technische zaken, op afmetingen, indeling en vorm van de ruimten, evenals op de verkaveling en de tuinen. Hoewel de toepassing van het in de wenken gestelde niet verplicht was, werd toch verondersteld dat deze in de praktijk als richtlijn werden gehanteerd. Het was overigens niet de bedoeling dat deze al te letterlijk werden gebruikt. De wenken betroffen geen esthetische eisen en ook geen stedenbouwkundige voorschriften. In 1951 werden de definitieve 'Voorschriften en Wenken voor het ontwerpen van woningen' vastgesteld. In deze versie werden de minimumeisen uit de voorlopige versie tot norm verheven. Dit betekende dat de hierna gebouwde woningen vaak kleiner waren en eenvoudiger werden gedetailleerd en afgewerkt. Desalniettemin was er in vergelijking met de vooroorlogse periode in het algemeen sprake van een vooruitgang in woningoppervlak en technische voorzieningen. In het eengezinshuis werd de aparte slaapverdieping een normaal verschijnsel, evenals de doucheruimte en de warmwatervoorziening. De vormgeving van de woningen werd geacht streekeigen te zijn en te verwijzen naar plaatselijke bouwtradities. Naarmate de jaren vijftig vorderden kwam vanwege de ernstige woningnood steeds meer de nadruk te liggen op kwantiteit in plaats van kwaliteit.

Dubbel woonhuis in de Cuperstraat te Bemmelen uit 1946-1948 naar ontwerp van Charles H.B. Estourgie. Het bouwblok is in hoofdvorm geïnspireerd op hallehuisboerderijen en staat tevens in een traditie van de bouw van landarbeiderswoningen zoals deze al in de jaren '20 van de vorige eeuw werden gerealiseerd.

Een bijzonder element in bepaalde typen woonhuizen, zoals aan de Cuperstraat in Bemmelen, is de aanwezigheid van een woonkeuken met een nabijgelegen spoelkeuken. Deze voor de agrarische bouwkunst kenmerkende vertrekken werden in principe alleen geschikt geacht voor de dorpen waar dergelijke vertrekken nog gebruikelijk waren. Een voorwaarde was de toevoeging van een afzonderlijke spoelkeuken en bovendien zou een tweede woonvertrek niet mogen ontbreken. De slaapvertrekken onder de kap dienden dusdanig van omvang te zijn dat er ruimte was voor vast en los meubilair. Naarmate de woningen meer gespecificeerde vertrekken kregen, steeg ook de behoefte aan gangen en portalen. De ruimten voor gangen en trappen dienden centraal te liggen en voldoende ruimte te bieden voor huiselijk verkeer. In de steden moest behalve de woonkamer ook de tweede woonkamer vanuit de centrale gang/hal bereikbaar zijn. Op het platteland werd het van belang geacht dat de (woon)keuken direct vanuit de centrale gang/hal bereikbaar was. Men verwachtte dat diverse technische voorzieningen die toentertijd nog niet algemeen gangbaar waren in ieder geval voor het jaar 2000 toepassing in de arbeiderswoning zouden moeten vinden en daarvoor moest dus alvast ruimte worden gereserveerd. Dit betrof o.a.

aansluiting op het waterleidingnet hetgeen betekende dat er binnen de eigenlijke woning, dus niet in de bijkeuken, een ruimte voor een w.c. alsmede een badkamer diende te worden gereserveerd. Dat deze bepaald niet groot waren gedacht, blijkt uit de opmerking dat hiervoor te reserveren ruimten tijdelijk als kast konden dienst doen.

Arbeiderswoningen uit de eerste naoorlogse jaren in respectievelijk de Peperstaat (links) en de Doelenstraat (rechts) te Huissen, architect J.C. Berendsen 1946.

Bijzondere bouwmaterialen die werden gebruikt waren bijvoorbeeld terrazzo-vloeren, ook wel bekend onder de naam granitowerk en de toepassing van eikenhouten roeden voor de ramen. Hoewel dit niet helemaal duidelijk is, lijken ook voor die tijd nieuwe bouwmaterialen als de holle Perfora baksteen voor vloerconstructies te zijn toegepast. Ondanks een ingrijpende renovatie in de jaren tachtig van de twintigste eeuw zijn de woningen over het algemeen vrij gaaf bewaard gebleven.

Door prof. ir. J.F. Berghoef ontworpen arbeiderswoningen aan de Van Deventerstraat in het tijdens de Tweede Wereldoorlog herbouwde Rhenen.

Mogelijk een voorbeeld voor de bebouwing aan de Doelenstraat en de Peperstraat in Huissen (foto uit: Forum, 2 (1947) 4, 77-82).

Bij de renovatie zijn met name de karakteristieke voordeuren in gewijzigde vorm vervangen en zijn de ramen vernieuwd zonder roedenverdelingen. Herstel van de raamindelingen, voordeuren en ligusterhagen aan de voorzijde is van groot belang voor het aanzien van de wijk in het algemeen en de woningen in het bijzonder.

Een bijzondere positie wordt ingenomen door de eveneens in de stijl van de Delftse School gerealiseerde woningwetwoningen aan de Doelenstraat en de Peperstraat in Huissen. Deze zijn niet zoals elders uitgevoerd als twee-onder-een-kap woningen doch als rijwoningen en sluiten aan bij rijwoningen zoals gerealiseerd in het tijdens de Tweede Wereldoorlog herbouwde Rhenen. De bouwblokken sluiten, evenals in Rhenen, met hun aaneengesloten straatwanden naadloos aan bij het karakter van de historische stadskern van Huissen.

Maycretewoning aan de Teselaar te Bemmelen.

In Bemmelen kan aan de Teselaar tevens nog een voor Lingewaard zeldzame geprefabriceerde noodwoning worden aangetroffen. Het betreft een zogenaamde Maycretewoning uit ca.1946-1947. De naam is een samenvoeging van de naam van de ontwerper, de Amerikaanse architect Bernard Maybeck en het Engelse woord 'concrete', dat beton betekent. In totaal zijn in Nederland ten minste 930 van deze woningen

gebouwd, grotendeels in Noord-Brabant, Zeeland en Gelderland. Vergelijkbare, inmiddels als monument beschermde, woningen zijn o.a te vinden in de wijk Alteveer in Arnhem en in de wijk Hatert in Nijmegen. Elders in het land zijn veel Maycretewoningen inmiddels gesloopt.

Scholen

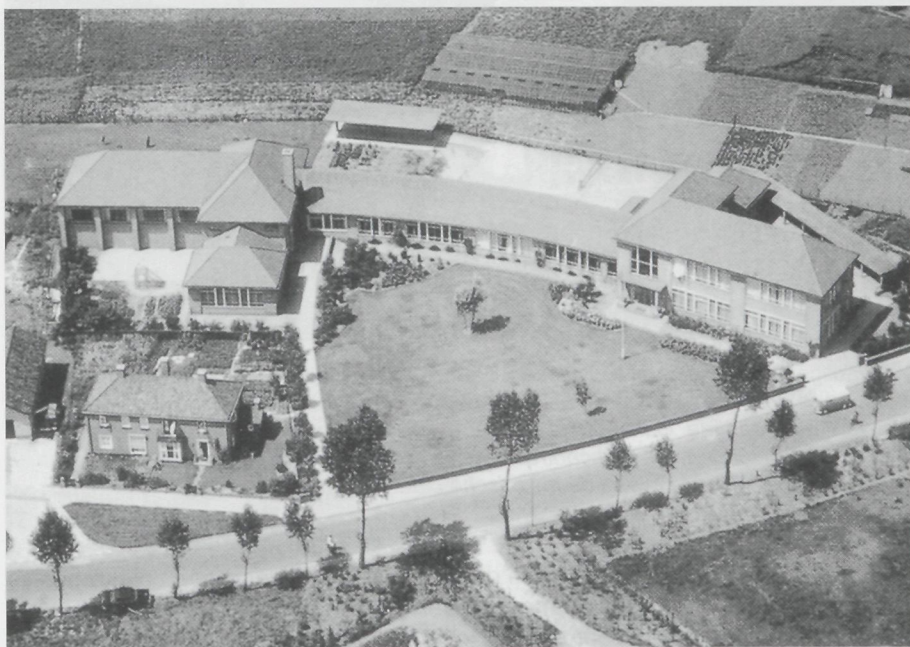
Na de oorlog was de urgentie om het aantal scholen uit te breiden zeer groot. Veel scholen waren in de oorlog beschadigd, door een bouwstop was er na 1942 nagenoeg niet meer gebouwd en de babyboom zorgde voor een sterke uitbreidingsbehoefte. De rijksoverheid had de centrale leiding over de scholenbouw. Elk jaar werden in een bouwprogramma de bouwvolumes vastgesteld voor scholen in het totaal, maar ook met betrekking tot de verschillende takken van onderwijs. Na de oorlog was de behoefte van de gemeente maatgevend voor het bouwprogramma en niet de bouwcapaciteit. Om deze reden werd voorrang verleend aan herbouw in de zwaarst getroffen

provincies: Gelderland, Limburg, Noord-Brabant en Zeeland. Het bouwprogramma maakte jarenlang onderscheid in noodbouw, semipermanente bouw en permanente bouw. Tot eind jaren vijftig werden op grote schaal nood- en semipermanente scholen gebouwd, deze scholen hadden een summiere plattegrond en een goedkope en lichte bouwconstructie. Door een gewijzigd financieringssysteem en een stimuleringsbeleid voor arbeidsextensieve systeembouw nam de scholenbouwproductie vanaf 1958 fors toe. Vanaf 1968 kwam het bouwbeleid in de onderwijssectoren weer in handen van de gemeentebesturen. Een centraal thema in de onderwijskundige vernieuwing na de Tweede Wereldoorlog was de overgang van een passief klassikaal en kennisgericht onderwijs naar een actiever onderwijs met een losser klassenverband. De voortschrijdende individualisatie en de differentiatie van het onderwijs veronderstelden een grotere bewegingsvrijheid in het lokaal, meer zelfwerkzaamheid en daardoor een losser klassenverband. Na de oorlog komt de brede onderwijshervorming geleidelijk bij wet tot stand. Van belang hierbij is de zogenaamde Mammoetwet uit 1964. Na de Tweede Wereldoorlog kreeg de scholenbouw in Nederland belangrijke nieuwe impulsen vanuit het buitenland, met name uit Engeland, Duitsland, Scandinavië en de Verenigde Staten. Onder de buitenlandse invloed groeide de centrale hal uit tot een belangrijk thema in de naoorlogse scholenbouw in Nederland.

Tussen 1945 en 1955 werd in de Nederlandse scholenbouw het streven naar monumentaliteit en representativiteit omgebogen naar een meer zakelijke benadering waarbij het schoolgaande kind centraal staat. Een bekend type schoolgebouw vormt hierbij het H-type. Een school van dit type heeft een H-vormige structuur. De lokalen voor lesgeven en de overige ruimten voor algemeen gebruik zijn samengebracht in één of meerdere evenwijdige vleugels. De vleugels worden met elkaar verbonden door haaks daarop staande verbindingen met trappenhuisen. Een ander type is het haltype. In deze scholen werd de gang getransformeerd in een centraal gesitueerde multifunctionele hal. Rondom de centraal gesitueerde ruimte voor algemeen gebruik zijn de lokalen gegroepeerd. Vooral in de jaren zestig worden veel paviljoenachtige schoolgebouwen gerealiseerd. Deze scholen hebben overwegend één bouwlaag en bestaan uit een vrije groepering van lokalen in een boomstructuur. Een belangrijk kenmerk van scholen uit de Wederopbouwperiode is de toepassing van beeldende kunst. Het gaat hierbij om baksteensculpturen, beeldhouwwerken, mozaïeken, glas-in-loodvensters en toegepaste technieken zoals sgraffito. Daarnaast werd bepaald dat de omgeving van de school een groen en open karakter moest hebben. In de jaren vijftig ontworstelde de systeembouw zich van nood- en semipermanente voorzieningen, en ontwikkelde zich tot een kwalitatief hoogstaande bouwwijze. Vooral de ontwerpen van Van Tijen zijn op grote schaal in heel Nederland

gebouwd. De seriematige bouw van veel scholen vond hoofdzakelijk plaats in de tweede helft van de jaren vijftig en vooral in de jaren zestig.

De scholenbouw beleefde in de wederopbouwjaren in Lingewaard een laatste bloeiperiode. In korte tijd werden achttien scholen gerealiseerd waarvan een belangrijk aantal werd geconcentreerd in een uitbreidingsgebied aan de Cuperstraat in Bemmelse. Hier bevindt zich o.a. een voor die tijd nieuw type school: de Pius X school gebouwd in 1952-1955 als hallenschool naar ontwerp van H.W. en G.H.F. Valk.

Voormalige BLO-school aan de Dorpsstraat te Bemmelse. Het complex is een ontwerp van de toenmalige gemeentearchitect Charles H.B. Estourgie, van wiens hand met name de tuindorpachtige volkswoningbouw in de dorpen Angeren, Bemmelse, Doornenburg en Gendt opvalt.

De uit 1955 daterende voormalige BLO-school aan de Dorpsstraat valt eveneens op door de experimentele opzet waarbij de diverse functies in de vorm van een kwart cirkel achter elkaar op het terrein zijn gesitueerd teneinde optimaal te profiteren van het zonlicht. Een van de belangrijkste tijdens de wederopbouw in de gemeente Lingewaard gerealiseerde schoolcomplexen is de uit 1950-1951 daterende voormalige Aloysiuschool aan de Langekerkstraat/Conventstraat en Doelenstraat (architect J.C. Berendsen).

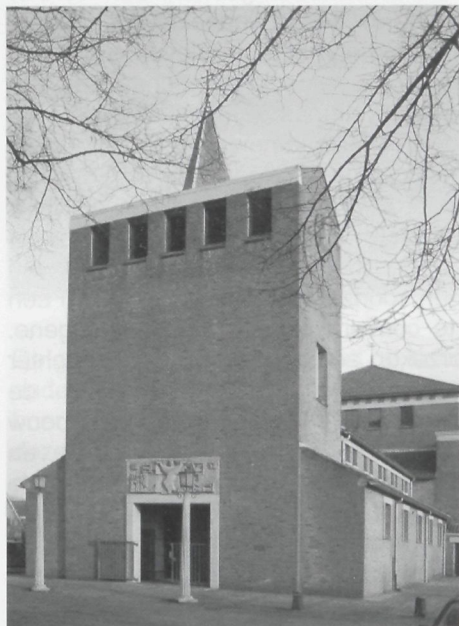
Voormalige Aloysiusschool te Huissen. Fraaie en zorgvuldige compositie van massa's die samen met de woningen aan de Doelenstraat een schilderachtig stadsbeeld oplevert met aan de Conventstraat een kloosterachtige uitstraling passend bij het verstilde karakter van de concentratie aan (voormalige) religieuze gebouwen in de herbouwde zuidelijke helft van de historische stadskern.

Kerken

De gemeente Lingewaard neemt in de provincie Gelderland een unieke positie in vanwege het, voor een gemeente van deze omvang, uitzonderlijk grote aantal cultuurhistorisch waardevolle rooms-katholieke en hervormde kerken uit de wederopbouwperiode. Het stads- en dorpsbeeld van nagenoeg alle kernen wordt gemarkeerd en verlevendigd door de silhouetten van fraai vormgegeven door landelijke bekende architecten ontworpen naoorlogse kerken met prominent aanwezige torens. De verklaring hiervoor is eenvoudig: de Betuwe, in het bijzonder de regio Arnhem-Nijmegen, was een van de zwaarst getroffen gebieden van ons land tijdens de Tweede Wereldoorlog. In Lingewaard deed zich bovendien de uitzonderlijke situatie voor dat in de jaren 1943-1944 het merendeel van de tot dan toe gebouwde kerken verloren ging. Een deel van deze kerken heeft al in de jaren negentig van de vorige eeuw een beschermde status gekregen als gemeentelijk monument. Dit zijn de r.-k. en hervormde kerken in de historische kern van Huissen, de r.-k. kerk Martelaren van Gorkum in Huissen-Zandt, de r.-k. Bavokerk in Angeren en de r.-k. kerk Onze-Lieve-Vrouwe Moeder van Smarten te Haalderen. Nog niet

beschermde waardevolle kerken zijn de r.-k. St. Martinus kerken van Gendt en Doornenburg, de H. Donatus te Bemmelen en de zeer fraai in een bocht van de dijk in Angeren gelegen hervormde kerk. De oorlogsschade heeft het Lingewaardse landschap verrijkt met een nieuwe historische laag die een belangrijke hoogwaardige en beeldbepalende bijdrage levert aan het hedendaagse stads- en dorpsbeeld. De architectuur van de Lingewaardse parelketting van kerken wordt gekenmerkt door een grote variatie waarbij de

ontwikkeling van de kerkenbouw van Delftse School naar Bossche School in al haar facetten bijzonder goed wordt geïllustreerd. De kerken vormen nog steeds het hart van de herbouwde dorpskernen.

De opvallende R.K. kerk St. Martinus in Doornenburg is gebouwd in de jaren 1951-1952 en 1961 (toren). Het ontwerp van de kerk is van Ingenieurs- en Architectenbureau De Jongh en Taen te Utrecht i.s.m. dr.ir. Thomas Nix te Rotterdam (hoofdontwerper) en Ingenieurs- en Architectenbureau Taen-Nix te Rotterdam (toren). De kerk, hart van het samen met het kasteel wederopgebouwde Doornenburg, is bijzonder als een voor Lingewaard zeldzaam voorbeeld van een kerk waarin de opvattingen van de Bossche School tot uitdrukking komen.

Boerderijen

Behalve de dorpen en steden had ook het platteland veel te lijden gehad van de oorlogshandelingen. Er werden in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog meer dan 8000 boerderijen verwoest. Omdat land- en tuinbouw de belangrijkste middelen van bestaan waren werd de verwoeste cultuurgrond na de bevrijding onmiddellijk weer gereed gemaakt voor gebruik.

Het Rijk voorzag in landbouwmachines en de veestapel werd weer op het vooroorlogse niveau gebracht. Al snel na de capitulatie werd begonnen met de herbouw en het herstel van tijdens de Duitse inval vernielde boerderijen door het hiervoor verantwoordelijk gestelde Bureau Wederopbouw Boerderijen. Toen de Duitsers in 1942 een bouwstop afkondigden stagneerde ook de boerderijenbouw. In de jaren 1944-'45 werd de situatie in de agrarische sector na het vernielen van nogmaals duizenden boerderijen buitengewoon

zorgelijk. Getalsmatig werd de grootste schade aangericht in Gelderland en Noord-Brabant. Naast herstelbare schade aan agrarische gebouwen werden in Gelderland 2307 boerderijen volledig vernietigd. Vanwege de plundering van de Duitsers was de bouwmaterialenindustrie grotendeels vernield of lamgelegd door gebrek aan brandstof en grondstoffen. Dit zorgde voor een groot materiaaltekort na de bevrijding. De bouw van noodboerderijen kwam toch snel op gang en op 31 december 1946 waren er op de erven in Nederland 4479 noodwoningen met 5519 noodstallen in gebruik. Ook werd er dat jaar begonnen met de herbouw van de in '44-'45 vernielde boerderijen. Gedurende de oorlog werd er door de overheid en het bedrijfsleven al gezocht naar bouwmethoden die het tekort aan arbeiders en schaarste aan bouwmaterialen konden opvangen. Diverse systemen van prefabricatie voor met name woningen werden onderzocht op bruikbaarheid. Toen het Bureau Wederopbouw Boerderijen in de eerste oorlogsjaren aan de slag ging met het Wederopbouwprogramma was er de nadrukkelijke wens om min of meer streekeigen agrarische gebouwen te ontwerpen die een moderne bedrijfsvoering mogelijk maakten. Ook na de oorlog was er bij de herbouw van de verwoeste boerderijen aanvankelijk een voortzetting van het beleid om een efficiënte landbouwkundige exploitatie te combineren met het streekeigene. Omdat het bouwtempo door diverse oorzaken achter bleef, gingen er echter steeds meer stemmen op om verregaande standaardisatie in de boerderijenbouw toe te passen. Vanaf ongeveer 1948, toen de boerderijbouw weer redelijk op gang kwam, veranderde er veel op bouw- en bedrijfstechnisch gebied. Dit was van invloed op de vormgeving van de boerderij; de compacte bouwmassa van de traditionele boerderij maakte in de jaren '50 van de vorige eeuw steeds meer plaats voor de gelede bouw, waarin voor het streekeigene karakter minder plaats was.

Vanaf 1949 werd er vanuit de Afdeling Boerderijenbouw, de opvolger van Bureau Wederopbouw Boerderijen, propaganda gevoerd voor een vereenvoudiging in de boerderijenbouw. Er ontstond een flexibel boerderijontwerp. Belangrijkste uitgangspunten voor dit flexibele boerderijontwerp zijn: grote flexibiliteit met betrekking tot indeling en omvang van de bedrijfsruimtes, functionele vormgeving, een efficiënte inrichting, maatregelen die tot verbetering van de bedrijfshygiëne en de brandveiligheid moesten leiden en vooral het reduceren van de bouw- en onderhoudskosten, mede te realiseren door de standaardisatie van bouwonderdelen. De moderne boerderij van de jaren '50 en '60 werd hierdoor vaak een vertegenwoordiger van de gelede bouw met een grote zelfstandigheid van de onderdelen. Woning, tasruimte en veestallen werden in aparte bouwvolumes ondergebracht, die soms door middel van een tussenlid met elkaar verbonden waren. Een belangrijke bijdrage aan de ontwikkeling van de moderne boerderij werd geleverd door het door de overheid en het bedrijfsleven in 1958 in Wageningen opgerichte Instituut voor Landbouwbedrijfsgebouwen. Dit onderzoeksinstituut hield zich bezig met de ontwikkeling en bevordering van

fabrieksmatig vervaardigde elementen voor de bouw en inrichting van boerderijen. Hoewel het traditioneel, streekeigen bouwen niet helemaal verdween werd de naoorlogse boerderij steeds meer een gestroomlijnd agrarisch bedrijf, waarin voor traditie en nostalgie minder plek was.

Het op een oude bouwplaats gelegen in 1949 herbouwde boerderijcomplex Doornik 1 (gemeentelijk monument) bij Bemmeloord, een ontwerp van de bekende Arnhemse architect G. Feenstra in samenwerking met Th.N. Dinnessen (uit: Bouwkundig Weekblad, 68 (1950)14/15, p.239).

De gemeente Lingewaard valt op door het grote aantal in de jaren 1945-1955 onder invloed van de opvattingen van de Delftse School gerealiseerde boerderijen. Dit in tegenstelling tot veel andere gemeenten waar veelal pas na deze periode nieuwe boerderijen zijn gerealiseerd in een meer geïndustrialiseerde functionele vorm. Veelal betreft het als gevolg van oorlogsschade herbouwde boerderijen.

Een van de belangrijkste uit deze periode, Doornik 1, gelegen aan de dijk ten westen van Bemmeloord, is al begin jaren negentig aangewezen als gemeentelijk monument. Veel herbouwde boerderijen hebben vaak een streekeigen karakter dat tot uitdrukking komt in de toepassing van het type van de T-boerderij. Een bijzondere concentratie van dit type boerderij is gelegen in de buurt-

Opmerkelijke in 1948 uit kloostermoppen opgetrokken volledig gaaf bewaarde enigszins archaisch aandoende T-boerderij Spanbroek aan de Zandheuvel bij Haalderen (architect H.W. Valk).

schap Baal bij Bommel. De voorhuizen van de vaak zeer grote hoeves hebben een voornaam doch sober karakter. Hoewel de boerderijen traditioneel ogen

T-boerderij Groot Baerle aan de Baalsestraat 5 in de buurt van Klein Baal bij Bommel.

zijn ze gebouwd met gebruikmaking van moderne techniek en zijn nieuwe inzichten voor wat betreft de inrichting van stallen en de bedrijfsvoering in de ontwerpen verwerkt. De boerderij Baalsestraat 5 heeft al een moderne erfopzet waarbij het woongedeelte losgekoppeld is van het bedrijfsgedeelte, hoewel de vormgeving nog traditioneel is. Ook Doornik 1 kent een dergelijke voor

de bouwtijd vooruitstrevende opzet. Een curiositeit is de uit kloostermoppen opgetrokken boerderij Spanbroek te Haalderen. De boerderij is ontworpen door de bekende architect H.W. Valk (1886-1973) uit Den Bosch die eveneens de kerken van Haalderen en Huissen-Zand ontwierp.

Tot slot

Deze eerste verkenning van Lingewaard voor wat betreft de jaren 1940-1965 waarvan hier slechts enkele highlights de revue zijn gepasseerd, laat zien dat de gemeente beschikt over een unieke collectie architectuur uit deze periode. Deze zijn niet alleen op zichzelf van belang doch juist in hun onderlinge samenhang met als gemeenschappelijke drager de ambitieuze wederopbouwplannen en de vele fraaie kerken. De zorgvuldig gedetailleerde gebouwen zijn toonbeelden van de wederopbouw en van de ambachtelijke bouwtrant van de Delftse School. Door aan te knopen bij zowel de landelijke als bij de lokale bouwtradities zijn er bouwwerken ontstaan met een hoge ruimtelijke en architectonische kwaliteit die inderdaad zoals Granpré Molière wenste, een zekere eeuwigheidswaarde bezitten. Daarmee leveren ze een belangrijke bijdrage aan de identiteit, de leefbaarheid en het woonklimaat van Lingewaard.

Roger Crols

[Naschrift redactie: de thema-avond 'Architectuur en stedenbouw uit de wederopbouwperiode in de gemeente Lingewaard', verzorgd door Roger Crols op 13 april jongstleden, vond plaats onder grote belangstelling. Voor de ruim 90 belangstellenden was het een eye-opener dat er nog zoveel architectonische schoonheid is waar men dagelijks achteloos aan voorbij gaat. Met hen spreekt de kring de verwachting uit dat het gemeentebestuur zorgvuldig met de objecten uit deze periode omgaat zodat ze een blijvende bijdrage leveren aan de identiteit, leefbaarheid en woonklimaat van de gemeente Lingewaard.]

NB: Afbeeldingen (foto's) van de auteur tenzij anders vermeld.

Aanwinsten

De afgelopen periode hebben we weer een aantal aanwinsten voor de kring binnengekregen, waarmee we natuurlijk erg blij zijn.

- 8 ingebonden boeken van de Katholieke Illustratie;
- 4 archiefdozen van de katholieke kerk;
- dia's van het maken van het ponybeeld;
- foto's van de Kinkelenburg (1953) en van een feest aan de Karstraat;
- Een reeks kringbladen van Tweestromenland 1977-1998;
- De drukproef van de lesbrief "Twee keer bevrijd";
- Informatie in het Engels over de Tweede Wereldoorlog;
- Kopie van het artikel "De geschiedenis van Bemmelse Krant";
- Het programma van Wilgrim uit 1984 plus knipsels van het overlijden van Deken Dr. W. Mulder uit 1964;
- Een dia kijker Afgascop 100;
- Een 20-delige Summa encyclopedie;
- Een laptop;
- Diverse krantenknipsels uit o.a. Gelders Dagblad, Dagblad voor de Betuwe, Gelderlander Pers, De Betuwe, De Nieuwe Koerier met als onderwerpen het kasteel Doornenburg, de N.H. kerk van Bommel, Het Hoog, De Leemkuil, Brugdijk;
- Een boekje over de muurschilderingen N.H. Kerk te Bommel (1953).

Zoals u ziet, is het een hele opsomming waarvoor nogmaals hartelijk dank. Bovengenoemde voorwerpen zijn te zien in ons documentatiecentrum.

Het bestuur

Advertenties 1954

★ Voor beter **BROOD** en prima kwaliteit
★ **KRUIDENIERSWAREN** is

FRITS DERKSEN

niet te evenaren
Bij ons zijn 100 zegels 1 gulden

F. F. DERKSEN
Molenweide — Bemmell

voor: Drank Likeur
en Wijn

moet je bij
JANSEN in 't **WAPEN** zijn
Tel. 265 — Bemmell

Voor
PRIMA

naar
TH. A. KNIPPING
op de Plak

Brood, Koek,
Beskuit en
Gebak,

Met de Feestdagen!
beslist een 1e kwaliteit stukje vlees van

★
Slagerij H. G. NAS
Dorpsstraat 163 — Bemmell
Telefoon 251

Voor de Feestdagen
Oude- en Jonge Jenever, fijne Likeuren
Diverse Wijnen
Wordt ook thuis bezorgd

HOTEL NAS
t.o. de R. K. Kerk — Bemmell

Tijdens de

FEESTWEEK

Brengen wij speciale collecties

SERVIEZEN

Rechtstreekse fabriekspartijen en
import van de beste buitenlandse
fabrikaten tegen scherp concurrerende prijzen.

Nieuwe voorraad

COCOS

- ★ Gordijnstoffen
- ★ Stalen-meubelen
- ★ Bedstellen
- ★ Lederwaren enz.

tegen onze bekende lage prijzen

Tevens bij aankoop

van **f. 2.50**

GRATIS 1 LUCHTBALLON

U slaagt steeds beter in het

Betuws Warenhuis

Fa. Th. BONGERS & Zn.
Telefoon 220 — Bemmell

Historische Kring Bommel

Secretariaat: W. Vermeer 't Slag 23, 6681 GA Bommel
0481-461474 secretaris@historischekringbommel.nl

Bankrekening: Rabobank Bommel 10.57.26.443

Internetadres: <http://www.historischekringbommel.nl>

Bestuur:

Voorzitter Drs. M.H.J.M. Kocken Klein Rome 28, 6681 PB Bommel
(archeologie) 0481-465522 marckocken@kpnplanet.nl

Secretaris W. Vermeer 't Slag 23, Bommel
0481-461474 secretaris@historischekringbommel.nl

Penningmeester A.J.G. van Rossum Sandershof 6, 6681 BT Bommel
0481- 461856 penningmeester@historischekringbommel.nl

Bestuurslid A.B.P.M. Stuart Bakershoeve 106, 7326 DM Apeldoorn
(genealogie) 055-5410637 adri@historischekringbommel.nl

Bestuurslid G.Th. Bouwman Brouwerslaan 13, 6681 EB Bommel
0481-462709 gijs-bouwman@planet.nl

Bestuurslid M.J.P. Janssen-van Gelder Dorpsstraat 8, 6681 BN Bommel
(documentatie) 0481-464349

Bestuurslid M.G.A.E. van de Nieuwenhuijzen Lidwinastraat 13
0481-463660 6681 AC Bommel

Redactie:

De redactie werd gevormd door Gijs Bouwman, Maria Janssen, Maria Loonen en Adri Stuart. Kopij en andere berichten voor de redactie kunnen worden ingeleverd bij de redactieleden.

Het email adres van Maria Loonen is: maria.loonen@planet.nl

Lidmaatschap Historische Kring Bommel:

Deze uitgave wordt gratis verspreid onder de leden van de kring. Aanmelding kan geschieden bij het secretariaat. De contributie bedraagt € 15,00 per jaar; tweede en volgende gezinsleden betalen € 4,50. Cadeaubonnen waarmee u familie, vrienden of bekenden een jaarlidmaatschap kunt schenken, zijn verkrijgbaar bij de secretaris.

